

Martin Veier-Olsen

«...dett land er icke som andre landt Danmark eller Tysland.»

Kulturmøter: dansk øvrighet – nordmenn og norske forhold, ca. 1537-1570

Masteroppgave i lektorutdanning i historie

Veileder: Erik Opsahl

Trondheim, mai 2017

Martin Veier-Olsen

«...dett land er icke som andre landt Danmarck eller Tysland.»

Kulturmøter: dansk øvrighet – nordmenn og norske forhold, ca. 1537-1570

Masteroppgave i lektorutdanning i historie
Veileder: Erik Opsahl
Trondheim, mai 2017

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Omslagsbildet viser et samtidig kart av Norden, trykt i 1539. Kartet er tegnet av den svenske biskopen Olaus Magnus, som også la til rikelig med illustrasjoner for å symbolisere naturen, samfunnstrekk og folketro.

Sitat i oppgavens tittel hentet fra Kristoffer Henrikssøn og Kristoffer Severinssøn, utsendinger fra Trondheim domkapittel, sitt forsvarsbrev til kongen i 1559, trykt i DN IV nr. 1141.

FORORD

Da jeg tok på meg tre vikartimer i en Vg3-klasse i min første praksisperiode, måtte jeg lese meg opp på et tema jeg ikke kunne så veldig mye om, nemlig det norske samfunnet før 1814. Jeg kan ikke snakke for 18-åringene i klasserommet, men sjøl utviklet jeg i hvert fall en interesse for hvordan folk i dette førindustrielle samfunnet så verden rundt seg. Veien var derfor kort derfra til foreleseren jeg husket best fra mitt første studieår. Resten er historie, på flere måter, og resultatet er denne oppgaven.

Skrivningen av denne oppgaven har vært givende på svært mange måter. Lesing, sortering og drøfting av kilder har gitt meg, som lektorstudent, mye erfaring med behandling av kilder mot et historisk bakteppe. De mange mikrohistoriene i breva jeg har lest, har vært verdifulle ved å ha gjort historien «levende». Dessuten har oppgaven gitt meg god innsikt i nordisk realhistorie, utviklingslinjer i samfunnsmessige forhold og endringer i historieforskningstradisjonen de siste 150 åra. Som historielektor vil jeg kunne dra stor nytte av dette både faglig og metodisk. Denne oppgaven har også gitt meg enda bedre forståelse for viktigheten av oppmuntring og støtte når ting går langsomt, samt gleden og mestringsfølelsen en føler når ting går framover – nyttige erfaringer for alle lærere, uansett fag og elevgruppe!

Min første og største takk går til veilederen min Erik Opsahl. Han har vært motiverende og imøtekommende helt siden den første e-posten jeg sendte han. Videre har engasjementet hans i forelesninger og hans store faglige trygghet vært en kontinuerlig inspirasjon. Veiledningen han har gitt meg har vært grundig, konstruktiv og i grunn upåklagelig. Takk for at du alltid har hatt tid til enda et spørsmål!

Jeg vil også takke Randi Bjørshol Wærdahl og Magne Njåstad ved Institutt for historiske studier, som sammen med Erik Opsahl har utgjort et inspirerende kollegium av historikere. Magne Njåstad fortjener en ekstra takk for å ha lånt meg det fjerde bindet av *Norske Herredags-Dombøger Første Række (1578-1604)* i så mange måneder at jeg for lengst har begynt å kjenne det på samvittigheten. Deltakerne på masterseminarene på Stiklestad i 2015 og i Bergen i 2017 fortjener også takk for å ha gitt meg konstruktive tilbakemeldinger, ikke minst Leidulf Melve som ledet gruppa mi begge gangene.

Det er også på sin plass å takke historielektorstudentene i 2012-kullet for fem herlige år. Mine nærmeste venner fortjener en ekstra takk for stadig å ha vært tilgjengelige for ikke-faglige avbrekk og utblåsninger, samt for alltid å ha mint meg på at vi har «altfor god tid». Dere veit godt hvem dere er.

Familien min hjemme i Tønsberg fortjener også en stor takk, både fordi de faktisk virker interesserte i oppgaven jeg har skrevet, fordi de har hjulpet til med underhold i trange tider, og ikke minst fordi jeg alltid har hatt lyst til å takke dem i et forord. Takk, familie!

En siste takk går til Mafalda, som alltid har hatt forståelse for at jeg har måttet jobbe med oppgaven min, om det så har foregått på en turbuss mellom Porto og Lisboa. Obrigado!

Tønsberg, 13. mai 2017

Martin Veier-Olsen

FORKORTELSER

AB = Aslak Bolts jordebok

DBL = Dansk biografisk leksikon

DN = Diplomatarium Norvegicum

HT = Historisk tidsskrift

NBL = Norsk biografisk leksikon

NHD = Norske Herredags-Dombøger Første Række (1578-1604)

NRR = Norske Rigs-Registranter

INNHold

FORORD	ii
FORKORTELSER	iv
KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
1.1 AVGRENSNING OG PROBLEMSTILLING.....	2
1.2 STRUKTUR.....	3
1.3 KILDER OG METODE.....	4
1.3.1 UTFORDRINGER VED KILDENE.....	4
1.4 HISTORIOGRAFI	6
KAPITTEL 2: UTENLANDSK ØVRIGHET, NORSK VIRKELIGHET	11
2.1 OM KULTUR	12
2.1.1 DEN LILLE TRADISJONEN OG DEN STORE TRADISJONEN	13
2.1.2 HVA INNBEFATTER DANSK-NORSKE KULTURMØTER?	14
2.2 DANSK ØVRIGHETS INNTRYKK AV NORGE	15
2.3 REFORMASJONEN.....	17
2.3.1 DE FØRSTE REFORMASJONSÅRA	18
2.3.2 DEN ANDRE GENERASJONEN SUPERINTENDENTER.....	23
2.4 TELEMARKSOPPRØRET.....	28
2.5 SJUÅRSKRIGEN	35
2.5.1 KRISTIAN MUNK	36
2.5.2 ENNO BRANDRØK	39
2.6 DANSK FORVALTNINGSPRAKSIS I NORGE?	41
2.6.1 LUDVIK MUNK	42
2.6.2 ERIK MUNK	45
KAPITTEL 3: FOLK OG SAMFUNN 1537-1570	51
3.1 «DANSK ØVRIGHET» – LENSHERRER I NORGE 1537-1570.....	51
3.2 FORSKJELLER I RIKENES LEN OG GEOGRAFI	53
3.3 DET NORSKE BONDESAMFUNNET	55
3.4 DET DANSKE BYGDESAMFUNNET KONTRA DET NORSKE.....	58
3.5 BØNDENES MOTSTAND	59
3.6 KULTURMØTENES FORUTSETNINGER.....	61
KAPITTEL 4: SAMMENFATNING OG AVSLUTNING	63

LITTERATUR	67
KILDER	69
NETTLENKER	69

KAPITTEL 1: INNLEDNING

Norgis riige [...] skall [...] heer effther weere och bliffwe vnder Danmarcks krone, liige som eth aff the andre lande, Jutland, Fyenn, Sielandt eller Skonæ eere, och her effther jcke weere eller hede jngtet koninge riige for seg, menn eth ledemodt aff Danmarcks riige och vnder Danmarcks krone till ewiige tiidt.¹

Dette utdraget fra den såkalte norgesparagrafen i Kristian 3.s håndfestning fra 1536 tilsier at Norge under Kristian 3. skulle bli redusert til et dansk landskap på lik linje med Jylland, Fyn, Sjælland og Skåne. Norgesparagrafen ble imidlertid ikke lagt til grunn for den militære overtakelsen i 1537, og Kristian 3. nevnte den heller ikke i forbindelse med riksdagen i 1536, traktaten han inngikk med Gustav Vasa samme år, eller i forbindelse med kroningen i 1537. Han hevdet tvert imot at han hadde blitt valgt til norsk konge i kraft av sin arverett, og omtalte Norge som «vårt rike Norge», slik hans etterkommere også kom til å gjøre. Norge ble derfor ikke et dansk «ledemot» slik det het i håndfestningen, og Norges riksstatus ble tvert imot understreket etter 1536 i kongebrev, lover, traktater og offisielle dokumenter. Øystein Rian har innført begrepet «toriksordningen» i sin omtale av det oldenborgske statssystemet fra 1537.² Likevel ble den norske krona lagt under Kristian 3.s forvaltning fra 1537, samtidig som det norske riksrådet forsvant da innkallingene opphørte. Ettersom Kristian 3. og hans etterfølgere heller ikke åpnet det danske riksrådet for norske representanter, markerer 1537 Norges sjølstendighetstap.

De umiddelbare virkningene av norgesparagrafen og sjølstendighetstapet var at danske adelsmenn kom til å dominere forvaltningen av de norske lenene. Danske lensherrer hadde riktignok i økende grad vært plassert i norske lensposter tidligere også. Det satt danske lensherrer på tre av fire slottslen i de siste åra av Fredrik 1.s regjeringstid og i det påfølgende interregnumet – fetterne Klaus Bille og Eske Bille var lensherrer på henholdsvis Båhus (1527-55) og på Bergenhus (1529-37), og Mogens Gyldenstjerne og Erik Olufsen Gyldenstjerne innehadde Akershus henholdsvis i periodene 1527-32 og 1532-36. Det var imidlertid ikke før i 1537 at den siste rest av betydelig motstand ble bekjempet. Den katolske erkebiskopen Olav Engelbrektsson i Trondheim hadde i flere år ledet en nordafjelsk motstandsfløy i riksrådet. Han hadde dessuten hatt mektige støttespillere som pfalzgreve Fredrik 2. og keiser Karl 5, men det skulle vise seg at de ikke kom til å prioritere Olavs sak. 1. april 1537 dro Olav i landflyktighet til Nederlandene, og i mai ga mennene hans på Steinviksholm opp. En annen umiddelbar

---

¹ *Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter*, København 1856-1858: 82.

² Øystein Rian, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, bd. 2, *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo 1997: 385-388.

konsekvens var innføringen av reformasjonen, samt at Kristian 3. la alt bispe- og klostergodset under krona. Samtidig var han forsiktig, og ønsket ikke å gjøre noe som kunne gjøre allmuen for urolig. Et eksempel på dette er at sjøl om biskopene ble erstattet av superintendenten, fikk sokneprester og andre geistlige forbli i sine stillinger.³ Kongen påla også mennene han sendte til Norge i 1537 å slå opp en proklamasjon på sentrale steder i Norge, der grunnene til at de hadde gått til krig skulle gjøres kjent, i tillegg til at han presenterte seg som Norges lovlige konge og stemplet erkebiskopen som en opprører.⁴

1.1 AVGRENSNING OG PROBLEMSTILLING

Den danske øvrigheten møtte ved sin inntreden i den norske lensforvaltningen og styringsapparatet en annen hverdag enn de var vant med fra Danmark. I oppgaven min vil jeg undersøke møtene den danske øvrigheten hadde med den norske hverdagen, befolkningen og norske forhold for øvrig, samt følgene av disse. Som tittelen min indikerer, er det først og fremst kultur møtene jeg er interessert i. «Kultur møte» defineres her som et tilfelle der det kommer fram av kildene at det er to ulike kulturer som møtes, på godt eller vondt. Med «kultur» forstås kort sagt alt som kan læres i et samfunn fra normer og skikker til ting som hvordan en ter seg i visse situasjoner, eller hvordan en går, drikker, spiser, prater, reiser eller forholder seg til ens omgivelser for øvrig. Sjøelve omgrepet «kultur» og hva som ligger i et kultur møte går jeg nærmere inn på i kapittel 2.1, men det kan for eksempel være en norsk katolsk bondebefolkning sitt møte med en luthersk øvrighet med forventninger basert på erfaringer fra Danmark, der bondebefolkningen hadde et noe annet forhold til øvrigheten. Det kan også være en dansk lensherre sin følelse av fremmedgjorthet overfor allmuen i et land der topografi og avstandsforhold var svært annerledes enn i Danmark. Det er viktig å påpeke at et kultur møte også kan være tilfeller der allmuen og øvrigheten kommer overens til tross for ulike forutsetninger og kulturelle betingelser. Undersøkelsen min viser imidlertid at slike «positive» kultur møter er svært underrepresentert i kildene, og jeg har ikke funnet noen entydige slike tilfeller. Dette skyldes nok at konflikter lettere avføder kilder. Det gjennomgående trekket er at møtene beror på to kulturer som møtes på én enkelt arena. I oppgaven min vil jeg undersøke disse møtene, og i problemstillingen min undersøker jeg på hvilke måter den danske øvrigheten opplevde den norske hverdagen og det norske samfunnet som fremmed og fjernt i sitt forvaltningsarbeid. Jeg

---

³ Øystein Rian, *Den nye begynnelsen 1520-1660*, bd. 5 i Knut Helle (red.), *Aschehougs norges historie*, Oslo 1995: 62-63.

⁴ Lars Hamre, *Norsk politisk historie 1513-1537*, Oslo 1998: 781.

undersøker også hva som lå til grunn for at den danske øvrigheten kunne føle seg distansert fra den norske befolkningen og de norske forholdene, samt hvilke følger det fikk.

Tidsavgrensningen er satt til ca 1537-1570. Det innledende årstallet er valgt fordi det representerer sjølstendighetstapet og den påfølgende danske dominansen i lenssystemet som dette innebar. 1570 er satt som øvre tidsgrense av mer praktiske hensyn: *Diplomatarium Norvegicum*, som er det mest tilgjengelige kildematerialet, strekker seg til dette året. Tidsgrensene er imidlertid ikke absolutte. Det satt danske lensherrer i Norge i tida før 1537, og det var dessuten enklere for nordmenn å protestere mot lensherrer som brøyt med norske tradisjoner i tida før 1537, fordi det da fantes et norsk riksråd og en større norsk adelsstand som bøndene kunne alliere seg med. Det fins også to tilfeller i tida etter 1570 jeg ønsker å ta for meg, nemlig Erik Munks virke i Nedenes og Råbyggelaget i 1570- og 1580-åra fram til herredagen i 1585, og Ludvik Munks tid som lensherre i Trondheim len i 1570- og 1590-åra og herredagen som ble avholdt der i 1597.

Sjøl om tittelen og kulturmøtene tilsynelatende forutsetter at det er den eventuelle motsetningen mellom øvrigheten og allmuen som er kjernen i drøftingsgrunnlaget, tar jeg også for meg kilder som forteller om danske lensherrers mistriivsel i Norge. Det fins eksempler på danske lensherrer som gir uttrykk for at de kjeder seg i Norge, at de føler seg isolert, sjøl etter mange års tjeneste, og andre varianter av fremmedgjorthet. Om dette ikke direkte involverer norsk allmue, ser jeg det likevel som relevant, da det forteller noe om danskenes opplevelse av hverdagen i Norge, deres sosiale krets, deres følelse av et møte med noe fremmed, og således to ulike kulturers møte med hverandre. Det bidrar dessuten til å belyse noen forutsetninger for hvordan danske lensherrer møtte nordmenn i forvaltningsutførelsen.

1.2 STRUKTUR

Strukturen i oppgaven henger sammen med kildematerialet. Oppgaven har ingen form for regional avgrensning eller annen tematisk vinkling. Jeg har derfor undersøkt hvilke større hendelser som er tydeligst representert, eller knyttet til kulturmøtene, i det relevante kildematerialet, og brukt dette som ramme for drøftingen. Den empiriske undersøkelsen tar derfor for seg møter knyttet til reformasjonen, telemarksopprøret, sjuårskrigen og lensherrene Erik Munk og Ludvik Munk i særlig stor grad. Samtidig viser også disse hendelsene mange ulike sider ved kulturmøtene. Jeg har også viet et delkapittel til å drøfte det generelle inntrykket danske øvrighetspersoner i Danmark ser ut til å ha hatt av Norge.

I kapittel 2 vil jeg drøfte hva som legges i kulturomgrepet og gjøre rede for en modell jeg bruker for å identifisere kulturmøtene i kildene. Jeg vil i samme kapittel drøfte de empiriske funnene mine mot dette kulturteoretiske bakteppet ved hjelp av den samme modellen. Deretter vil jeg i kapittel 3 gjøre rede for relevante trekk ved det danske og det norske samfunnet på 1500-tallet, som kulturteorien rører ved. Med dette søker jeg å forklare funnene jeg legger fram i kapittel 2, og sammenfatte forutsetningene for kulturmøtene i 1500-tallets Norge. Avslutningsvis vil jeg i kapittel 4 trekke de empiriske funnene jeg drøfter i kapittel 2 opp mot problemstillingen og forsøke å komme med en endelig underbygd konklusjon.

1.3 KILDER OG METODE

Det empiriske arbeidet bygger primært på de trykte og digitaliserte diplomene i *Diplomatarium Norvegicum*, der jeg har gått gjennom samtlige diplomer i perioden 1535-1570. For å finne flest mulig relevante diplomer, har jeg i leitearbeidet tatt for meg de nyeste bindene av diplomatariet først, da disse har de mest utfyllende regestene. Ved å knytte de lange regestene til diplomene har jeg trent opp språkforståelsen. Når jeg deretter har lest de eldre bindene med kortere regester, har jeg også kunnet se gjennom sjølv diplomtekstene. Målet med dette har vært å sikre at så få relevante kilder som mulig blir oversett, om så relevansen bare nevnes i en bisetning, slik tilfellet av og til er. Det empiriske grunnlaget har også blitt supplert av brev fra kongen til allmuen og øvrighetspersoner trykt i sammenfattet form og i noe mer moderne språkdrakt i *Norske Rigs-Registranter*. Til Erik Munk og Ludvik Munk sine tilfeller har jeg benyttet *Erik Munks Forsvarsskrifter* ved Ludvig Daae, og *Norske Herredags-Dombøger, Første Række (1578-1604)*, der Ludvik Munks forsvarsskrift er trykt i det fjerde bindet ved E. A. Thomle. Sekundærlitteratur som *Norsk biografisk leksikon*, *Dansk biografisk leksikon*, og til og med større oversiktsverk, har også vært svært nyttig, spesielt for å forstå de mange aktørene.

1.3.1 UTFORDRINGER VED KILDENE

Det fins en rekke utfordringer knyttet til bruken av diplomatariet. For det første er de trykte diplomene avskrifter, som i flere ledd bakover kan være avskrifter av andre avskrifter. Dette betyr at det fins rom for feiltranskriberinger, ved at gamle dokumenter skrevet med utydelig håndskrift har blitt feiltolket, eller ved at personen som har transkribert dem sjøl har skrevet feil. Store deler av denne oppgaven bygger på de digitaliserte diplomene, der det fins ytterligere rom for nye feiltranskriberinger. Samtidig har også digitaliseringen gjort at antatte trykkfeil har

kunnet bli korrigert.⁵ Diplomatariet er heller ikke fullført, så det fins sannsynligvis flere diplomer som kunne styrket oppgaven, men som faller utenfor fordi jeg ikke har hatt tilgang til dem. Det bør også påpekes at alle kildene som ligger til grunn for denne oppgaven er skrevet på gammeldansk. Mangel på ortografi, bruk av utdaterte ord og uttrykk, samt kronglete formuleringer innebærer at jeg kan ha gått glipp av noen detaljer i min gjennomgang av tekstene.

En utfordring ved å skrive om kulturmøter er å identifisere disse møtene i kildene. Diplomenes budskap kan omhandle andre forhold enn befolkning, kultur og fremmedgjorthet, og i flere tilfeller er det en indirekte opplysning som gjør et diplom relevant. Detaljer og bisetninger kan dermed være avgjørende, eksemplifisert ved et brev Kristian Munk, lensherren på Akershus under sjuårskrigen, sendte til Fredrik 2. før et angrep i Dalsland. Her spurte Kristian kongen om han kunne sende en avdeling landsknekter eller tre hundre hakeskyttere til Norge, før han så begrunnet dette med at de norske bøndene var lite dugelige til krig.⁶ Brevet uttrykker dermed noe mer enn en militær forespørsel; det gir uttrykk for at den danske lensherren fant den norske allmuen dårlig skikket til krig. Dette betyr ikke nødvendigvis at de norske bøndene *var* mindre dugelige enn de danske bondesoldatene, eller at Kristian virkelig syntes det var noen stor forskjell, men dette drøfter jeg mer inngående i kapittel 2.5.1. Poenget er at relevante detaljer kan gjemme seg i rapporter som i utgangspunktet angår noe helt annet.

Andre diplomer gir geistlige, lensmenn, lagrettemenn og allmue sine vitnesbyrd om at en lensherre har opptrådt redelig og rettferdig i sin tid som lensherre. Dette kunne på den ene siden indikert «positive» kulturmøter mellom danske lensherrer og de norske bøndene. Imidlertid bærer slike diplomer gjerne preg av å være farget mer av øvrigheten enn av allmuen, som brorparten av kildematerialet for øvrig. Det betyr ikke at ingen slike attester er sannferdige, men det kan være vanskelig å vite i hvor stor grad allmuens røst ble hørt under utstedelsen av dem. Med mindre andre kilder underbygger attestene, har jeg ikke lagt særlig vekt på dem i arbeidet med denne oppgaven.

Som nevnt over, er den gjennomgående utfordringen å «skille klinten fra hveten» i diplomene som ikke eksplisitt nevner møter med en fremmed befolkning, uvante forhold og liknende. Siktemålet til denne studien er imidlertid ikke å være en komplett undersøkelse av alt som kan knyttes til kulturmøter i Norge i perioden 1537-1570. Jeg fokuserer hovedsakelig på de kulturelle motsetningene som oppsto mellom det danske elementet i forvaltningsapparatet og norske forhold og befolkning. Det er derfor både nyttig og nødvendig med teori som kan

---

⁵ Se for eksempel digitaliseringen av *DN IX* nr. 796.

⁶ *DN XXII* nr. 540.

hjelpe å forstå hva kultur er, hvordan slik teori passer inn i det tidlig moderne Danmark-Norge, og hvilke implikasjoner dette har for hvordan kildematerialet tolkes. Under kapittel 2.1 vil jeg belyse disse spørsmålene og gjøre rede for en modell som har til hensikt å hjelpe forståelsen av hva et kulturmøte mellom dansk øvrighet og norsk befolkning og hverdag, innbefatter. Før det vil jeg imidlertid kort gjøre rede for hva andre historikere har skrevet om virkningene av dansk dominans i lensforvaltningen i tiåra etter 1537, og hvordan denne oppgaven passer inn mot tidligere forskning.

1.4 HISTORIOGRAFI

Tidligere historikere har behandlet tida denne oppgaven tar for seg i en lang rekke store oversiktsverk og mindre studier. Meg bekjent har ikke problemstillingen min om den danske øvrighetens kulturmøter med den norske befolkningen og hverdagen blitt forsket på inngående. Det nærmeste er nok Øystein Rian, som har skrevet mye om folk og øvrighet. Også Rolf Fladby har vært inne på forholdet mellom det danske riksstyret og dets undersåtter i tida etter 1537. Ingen av disse har imidlertid satt det i noen særlig sammenheng med kulturforskjeller, slik jeg prøver å gjøre i denne undersøkelsen.

Da Norge gjenvant sin stilling som et sjølstendig rike i 1814, ble historien en viktig brikke i nasjonsbyggingen, slik tilfellet var for flere land i samme periode. I kjølvannet av 1814 ble den dansk-norske unionen fra 1537 neglisjert av norske historikerne til fordel for middelalderen. De mente det var der den *egentlige* norske historien befant seg, og unionen med Danmark var nærmest for et brudd å betrakte i det som ellers ville vært et norsk historisk kontinuum. Sjøl Rudolf Keyser (1803–64) og P. A. Munch (1810–63), grunnleggerne av den norske historiske skolen på midten av 1800-tallet, forsømte i stor grad unionstida, sjøl om Keyser riktignok nyanserte den tidligere dystre oppfatningen av unionen noe. Likevel var det først med historikergenerasjonen etter Keyser og Munch at unionstida fra 1537 oppsto som et historisk forskningsområde.⁷ En kan finne formuleringer i for eksempel Ernst Sars (1835–1917) sitt firebindsverk *Udsigt over den norske Historie* (1873–1891) som er tydelig farget av at Sars skreiv fra et norsk ståsted og som er preget av en ganske annen tidsånd enn de påfølgende generasjonenes behandling av det samme temaet. Sars skriver for eksempel at «der tør antages» at borgerskapet og lavadelige familier – etterkommere av det tidligere aristokratiet – ikke var likegyldige vitner til den «politiske Nedværdigelse» som ble påført Norge.⁸ Sjøl om de ikke

---

⁷ Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, Erling Sandmo, *Norsk historie II 1537-1814*, Oslo 2003: 11-13.

⁸ Ernst Sars, *Udsigt over den norske Historie*, bd. 4, Christiania 1891: 20.

hadde makt eller innflytelse nok til å starte noe opprør av betydning, skriver Sars, ville de ha vært klar over sine høyadelige forgjengeres posisjoner og samfunnsrang. Følgelig vil de ikke ha kunnet sittet og sett på hvordan «Udlændinger trængte sig ind i Landets Styrelse mod Lov og Ret».⁹ Samtidig må det påpekes at drøftingen til Sars jevnt over er langt mer nyansert enn hans forgjengeres drøfting.¹⁰

Halvdan Koht (1873–1965) virket fra tidlig på 1900-tallet og fram til 60-tallet som historiker. Han så den danske overtakelsen av den norske krona og forvaltningsansvaret først og fremst som et middel for å gi danske adelsmenn tilgang til norske len, slik også Sars hadde gjort en generasjon tidligere.¹¹ I så måte ble norgesparagrafens fremste mål oppfylt, mente Koht, men han mente likevel ikke at Norge ble en dansk provins.¹² Kohts verker har en tydelig slagside der hans marxistiske historiesyn løfter fram bondebefolkningen som bæreren av den norske identiteten og sjølstendighetsviljen i sin stadige klassekamp mot makteliten, som har kommet tydeligst fram i hans verk *Norsk bondereising* (1926). Ifølge Koht ville altså kulturmøter i bunn og grunn ha vært en dimensjon av den kontinuerlige klassekampen bøndene førte mot øvrigheten. I *Norsk bondereising* skildret han det nye danske overherredømmet fra tida rundt norgesparagrafen med kapitteloverskriften «Nye tyngsler».¹³ Det er likevel ingen vesensforskjell på eksempelvis bondemotstand før og etter 1537, ifølge Koht, fordi årsakene til motstanden er del av samme historiske prosess, nemlig interessekonflikten mellom bondestanden og overklassen.¹⁴

Andreas Holmsen (1906–89) ga ut boka *Norges historie, Fra de eldste tider til 1660* i 1938. Holmsens karriere dreide seg i stor grad om lokalhistorie og studier knyttet til økonomi og eiendomsforhold i bondesamfunnet, men med *Norges historie* skreiv han et verk som var godt nok til å forbli den mest utbredte innføringsboka i eldre norsk historie ved universiteter og høyskoler fram til 2000-tallet.¹⁵ I likhet med Koht, er også Holmsens verk preget av et marxistisk historiesyn, men til forskjell fra Koht kommer ikke dette til uttrykk ved å vise til bøndenes klassekamp, men heller ved at Holmsen i stor grad betoner materielle forklaringer og årsakssammenhenger. Om den danske dominansen av lenssystemet etter 1537, mente Holmsen at det først og fremst var den norske politiske suvereniteten som ble rammet. Norsk lov, kultur,

---

⁹ Ibid: 21.

¹⁰ Moseng m.fl. 2003: 14.

¹¹ Steinar Imsen, *Noregs nedgang*, Oslo 2002: 43.

¹² Moseng m.fl. 2003: 56.

¹³ Halvdan Koht, *Norsk bondereising*, Oslo 1926: 72.

¹⁴ Kjell-Olav Masdalen, *Erik Munk. Kriger, lensherre og bondeplager*, Kristiansand 2016: 15.

¹⁵ Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, Erling Sandmo, *Norsk historie I 750-1537*, 2. utg., Oslo 2007: 27.

styringsskikk vedvarte, og nordmenn forble nordmenn.¹⁶ Han hevdet videre at Norge måtte styres som et rike for seg, og at den danske øvrigheten behandlet norske bønder totalt sett bedre enn danske bønder i form av at skattetrykket i Norge var lettere. Oppsummerende skreiv han at det norske riket riktignok var styrt av dansker, men at det likevel sto som en administrativ enhet overfor Danmark.¹⁷

I 1935 ga Sverre Steen (1898–1983) ut det fjerde bindet av Aschehougs oversiktsverk *Det norske folks liv og historie gjennom tidene* (1929–38). Der hevdet han blant annet at når danskfødte lensherrer innførte nye skatter og avgifter, var det trolig etter mønster fra Danmark. Han viste til trelasttollen og fôringen som ble pålagt rundt 1530 som eksempler på dette.¹⁸ Steen mente samtidig at kongen behandlet norske bønder godt fordi han ikke hadde noe valg: om kongen hadde vært urettmessig streng med norske bønder, ville han ikke klart å hamle opp med dem.¹⁹ I sin syntesebyggende bok *Langsomt ble landet vårt eget* (1967) hevdet Steen at da kongen etter sjuårskrigen opprettet stattholderembetet i 1572, var det for å understreke en norsk enhet, som kunne bidra til å styrke nordmennes samhold mot svenskene og lojalitet til danskene.²⁰

Som nevnt har Rolf Fladby (1918–96) vært inne på forholdet den danske øvrigheten hadde til den norske befolkningen etter sjølstendighetstapet. I *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660* (1986) beskrev han i korte trekk politiske forhold i Danmark og hvordan det danske styringsverket ble ført over til Norge. Fladby mente det fantes tre utløsende årsaker til bondeaksjoner: krav og krigstjeneste, overgrep fra øvrigheten, og krav om nye ytelser fra bøndene. I kilder og litteratur fant Fladby sju bondeaksjoner i perioden 1539-1574.²¹ Han hevdet at det neppe fins grunnlag i kildene for å hevde at disse var uttrykk for sosial reisning mot overklassen, slik Koht hevdet, eller utløp for nasjonale holdninger overfor det danske riksstyret. Årsakene var snarere lokalt forankrete økinger i kravene til bøndene, eller overgrep fra øvrigheten.²² Samtidig påpekte Fladby at statens maktmidler i Norge var begrenset av rikets utstrekning. I likhet med Steen, mente Fladby derfor at kongen ikke kunne være for hardhendt med den norske allmuen, og det samme måtte gjelde for statens lokale forvaltere.²³

---

¹⁶ Andreas Holmsen, *Norges historie, Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*, 3. utg., Oslo 1961: 396.

¹⁷ *Ibid*: 415-417.

¹⁸ Sverre Steen, *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*, bd. 4, *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Oslo 1935: 240-241.

¹⁹ *Ibid*: 247.

²⁰ Sverre Steen, *Langsomt ble landet vårt eget*, Oslo 1967: 104.

²¹ Rolf Fladby, *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660*, bd. 5 i Knut Helle m.fl. (red.), *Handbok i Norges historie*, Bergen 1986: 210.

²² *Ibid*: 211.

²³ *Ibid*: 211-212.

Av nålevende historikere er det den tidligere nevnte Øystein Rian (1945–) som har skrevet mest om forholdet mellom folk og øvrighet etter sjølstendighetstapet. Han har hevdet at presset på befolkningen var mindre i Norge, slik at de kunne unndra seg flere forpliktelser enn de danske bøndene. Samtidig var det vanskeligere å fange opp maktmisbruk i Norge, fordi kongen var langt unna både befolkningen som eventuelt klagde og fra korrupte futer og bondeplagende lensherrer.²⁴ Oppsummert innebar dette at forvaltningen i Norge åpnet for bondesjølrådighet og for inngrep fra øvrigheten.²⁵ Rian har imidlertid ikke utdypet i særlig grad hvilke implikasjoner disse kulturelle forskjellene kunne ha. Hans omtale av folk og øvrighet dreier seg gjerne om strukturelle forskjeller.²⁶ Rian er imidlertid tydelig på at det har vært brei enighet mellom historikere om at øvrigheten og allmuen soknet til to atskilte kulturer.²⁷ Han har også betont betydningen av norske lavadelsmenn som etter 1537 soknet til bondestanden, ved å vise til at disse ble en del av de lokale lederskapene som kunne agitere for protester mot pålegg fra den danske øvrigheten.²⁸ Videre har nyere forskning vist at det norske aristokratiet besto i større grad fram til 1500-tallet enn hva en tidligere har ment, slik at bruddet på 1500-tallet derfor var større enn tidligere antatt. I så måte sammenlikner Rian inntoget av dansker i norsk forvaltning med den tyske eliten i Böhmen overfor en tsjekkisk befolkning, særlig fra Ferdinand 1.s regjeringstid, og med den engelske dominansen i Irland, spesielt fra Henrik 8. gjorde seg til irsk konge. Det fantes riktignok betydelige forskjeller, men fenomenet var altså ikke særnorsk.²⁹ Dette har Rian understreket ved å vise til sammensetningen i oldenborgstaten i en vest-europeisk sammenheng: «Oldenborgveldet [var] et konglomerat av land, en tidstypisk stat i 1500-tallets Europa. Slike konglomeratstater fantes det mange av som resultat av unioner og ekteskapsallianser.»³⁰ Han argumenterer videre for dette ved å vise til at også Island og Færøyene tilhørte unionen gjennom Norge, samt at Danmark også var i union med Slesvig og Holstein.³¹

De mer konkrete kultur møtene mellom dansk øvrighet og norsk befolkning har kun sporadisk blitt behandlet av norske historikere. Flere har, som Rian, vært inne på at forut-

---

²⁴ Rian 1997: 111.

²⁵ Ibid: 127.

²⁶ Rian 1995 78-84; Rian 1997: 125-129.

²⁷ Øystein Rian, *Embetsstanden i dansketida*, Oslo 2003: 95-96.

²⁸ Øystein Rian, What Kind of Interaction Was There Between Norwegian Peasants and Danish Authorities in the Period Between the Nordic Seven Years' War (1563–1570) and the 1640's, i Ulla Koskinen (red.), *Aggressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries, C. 1500-1700*, uten sted 2016: 119.

²⁹ Rian 2003: 121.

³⁰ Rian 1997: 12.

³¹ Rian 2003: 7.

setningene lå til rette for at de innvandrede lensherrene kunne komme i konflikt med bøndene.³² En del av kulturmøtene jeg drøfter i kapittel 2 har også tidligere blitt vist til som knyttet til disse forutsetningene.³³ Funnene mine i seg sjøl er derfor ikke nødvendigvis nye funn enkeltvis, på den måten at alle diplomene omhandler nokså godt kjente hendelser, eller er knyttet til kjente hendelser. De har imidlertid ikke blitt behandlet som sammenhengende fenomener av tidligere historikere. Det er altså omfanget av hendelser knyttet til den danske øvrighetens møte med fremmede norske folk og forhold, og vice versa, som har blitt viet liten oppmerksomhet i norsk historiografi. I denne oppgaven vil jeg derfor argumentere for at kulturelle forskjeller mellom dansk øvrighet og norske forhold og befolkning hadde flere følger og var mer utbredt enn tidligere forskning har uttrykt, særlig når det gjelder lensherrenes møte med norske forhold, og Kristian 3. og Fredrik 2.s mangelfulle kjennskap til sitt norske rike.

---

³² For eksempel Magne Njåstad, *Norges historie – bind II 1400-1840*, bd. 2 i Hans Jacob Orning (red.), *Norvegr*, Oslo 2011: 89; Rian 1997: 131.

³³ For telemarksopprøret, se Rian 1995: 52. For Kristian Munks møte med krigføring i Norge, se Moseng m.fl. 2003: 180-181.

KAPITTEL 2: UTENLANDSK ØVRIGHET, NORSK VIRKELIGHET

Hensikten med denne oppgaven er å undersøke innholdet i og følgene av den danske øvrighetens møte med den norske befolkningen, hverdagen og kulturen. Kulturmøter i denne sammenhengen er altså ikke nødvendigvis alminnelige bondeopprør eller øvrighetsmotstand, ei heller noen form for klassekamp i marxistisk forstand, sjøl om det riktignok er rom for overlapping mellom dette og kulturmøter. Utfordringen er hvordan en skal avgjøre hvilke tilfeller som faktisk beror på et møte mellom to kulturer. For det er ikke slik at et hvilket som helst opprør i Halvdan Kohts *Norsk bondereising* eller et hvilket som helst klagemål i Magne Njåstads *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550-1600* vil kunne ha betydning for denne oppgaven. For å kunne finne de relevante møtene må en ha forståelse for hva kultur er og hvilke former den tok i perioden oppgaven tar for seg. Jeg vil derfor først definere hva som menes med «kultur» og gjøre rede for modellen jeg bruker for å identifisere kulturmøtene.

Kulturmøtene mellom den danske øvrigheten på den ene siden og norsk befolkning og hverdag på den andre siden tok mange ulike former. Jeg forsøker derfor å strukturere dem i dette kapitlet. En grov inndeling består av kulturmøter knyttet til danske øvrighetspersoners oppfatning av Norge; den i hele perioden relativt nylig innførte lutherske kirkeordningen; telemarksopprøret; militær organisering, krigføring og lojalitet under sjuårskrigen; og til slutt begivenhetene rundt Erik Munk og Ludvik Munk sine virker fram til herredagene i henholdsvis 1585 og 1597. Inndelingen har hovedsakelig blitt gjort på grunnlag av hva som kommer fram i kildene. For eksempel er telemarksopprøret temmelig godt dokumentert, og det har derfor fått et eget delkapittel. Mange kulturmøter er også knyttet til reformasjonen, særlig fra geistlighetens side, men også fra andre sider. Sjuårskrigen var en periode der danske lensherrer for alvor ble kjent med hvordan det var å føre krig i Norge, og hvor den norske befolkningens lojalitet til kongen til en viss grad ble satt på prøve. Det gjaldt særlig i Trøndelag, der svenskene av mange ble ønsket velkomne som befriere. Erik Munk og Ludvik Munk har også fått et eget delkapittel. Dette skyldes igjen et omfangsrikt kildemateriale. Delkapitlet deres har blitt plassert til slutt fordi de virket i tiåra etter tidsrommet denne oppgaven fokuserer på. De fleste kulturmøtene er på en eller annen måte knyttet til disse kategoriene. Noen kan også overlape med hverandre. Delkapitlene er derfor ikke nødvendigvis tematisk atskilte, men vil heller være en struktur for drøftingen. Samtidig forsøker jeg å trekke den teoretisk-metodiske dimensjonen i kapittel 2.1 og de tilhørende delkapitlene, gjennom de empiriske funnene, og jeg kommer også tilbake til dette i kapittel 4.

2.1 OM KULTUR

Kulturomgrepet er flertydig og brukes ulikt i forskjellige kontekster. I historisk sammenheng har folks kulturer blitt skildret siden antikken, og skikker, normer, religiøsitet, etikette og liknende har inngått i et mangfold av middelalderens annaler.³⁴ Det er imidlertid først fra 1800-tallet en kan snakke om etableringen av en kulturhistorisk skole, der den sveitsiske historikeren Jakob Burckhardt anses for å være grunnleggeren med sine beskrivelser av individet, samfunnet, festivaler og andre kulturhistoriske emner.³⁵ Peter Burke knytter det til folkloristikkens fødsel rundt samme tid, og hevder at folkloristene søkte etter kultur i form av folkelige paralleller til kunst, litteratur og musikk.³⁶ Som nevnt i kapittel 1.1, har kultur siden utviklet seg til å innbefatte alt som kan læres i et samfunn, som hvordan en forholder seg til andre mennesker og hvordan en ter seg i det offentlige rom. Det som tidligere ble tatt for gitt eller tolket som «sunn fornuft», har siden utviklet seg til å bli betraktet som deler av et større kulturelt system. Kultur beror med andre ord på sosiale normer og skikker. Dette varierer mellom ulike tidsperioder og fra samfunn til samfunn, og må derfor tolkes og forklares i lys av sosiale og historiske forhold.³⁷ Videre påpeker Peter Burke at det i praksis ikke lar seg gjøre å finne noen klar grense mellom en snever og en vid forståelse av kulturomgrepet, ettersom mye av det vi tenker på som kultur kan passe like godt i den ene kulturforståelsen som i den andre, eller til og med i et slags mellomsjikt.

Om en så legger til grunn Burkes definisjon av kultur som alt som kan tilegnes og læres i et samfunn av normer, sedvaner, skikker, etikette, verdier, tro og regler, er det fremdeles nødvendig å undersøke hvem kulturen berører i tidlig ny tid, da kultur jo er dynamisk og avhenger av sosiale forhold. I avsidesliggende og fattige områder der øvrighetssjiktet var lite, var kulturen forholdsvis lik for alle i samfunnet. I så måte sammenlikner Burke disse stedene med hvordan sosialantropologer i moderne tid har beskrevet stammesamfunn der all kultur er tilgjengelig og tilstedeværende for alle. Slike samfunn er imidlertid unntaket snarere enn regelen, og Burke bruker derfor begrepet «populærkultur» for å skille kulturen til allmuen fra øvrig kultur. Kulturell stratifisering følger gjerne sosial stratifisering, hevder han, og etterlyser derfor en mer sammensatt modell som kan passe vest-europeiske forhold bedre. En slik modell henter han fra antropologen Robert Redfield.³⁸

---

³⁴ Leidulf Melve, *Historie. Historieskriving frå antikken til i dag*, Oslo 2010: 209.

³⁵ Ibid: 210.

³⁶ Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham 2009: 15.

³⁷ Ibid: 16.

³⁸ Ibid: 49-50.

2.1.1 DEN LILLE TRADISJONEN OG DEN STORE TRADISJONEN

Redfield skiller i modellen sin mellom to former for kultur: den store tradisjonen (*great tradition*) og den lille tradisjonen (*little tradition*).³⁹ Førstnevnte formidles ved utdanningsinstitusjoner og gudshus, og er forbeholdt eliten, mens sistnevnte er den kulturen som eksisterer blant, og holdes i live av, de utdannede i landsbygder og lavere sosiale sjikt. Når Burke så overfører Redfields modell til Europa i tidlig ny tid, identifiserer han den store tradisjonen med den kulturen som eksisterte ved skoler og universiteter, og den filosofien, vitenskapen og teologien som ble formidlet og videreført her, samt de ideene som fulgte med renessansen, den vitenskapelige revolusjonen og opplysningstida. Denne kulturen rørte kun ved samfunnets utdannede, og det kunne ta flere generasjoner før ideene nådde allmuen. For brorparten av befolkningen var det imidlertid kun den lille tradisjonen som var synlig. Dette var øvrig kultur som ble holdt i live av allmuen i bygdesamfunnene, det være seg deres festivaler, sanger og fortellinger, eller sedvaner og tradisjoner.⁴⁰

Modellen kan altså med fordel brukes på Europa i tidlig ny tid, men Burke vurderer den også kritisk. Hans første innvending er at skillet mellom den lille tradisjonen og den store tradisjonen er langt fra så skarpt som modellen gir inntrykk av. Et viktig trekk ved populærkulturen, altså folkets kultur, i tidlig ny tid er at øvrigheten tok aktivt del i den.⁴¹ Eksempler på dette er at den samme underholdningen kunne finne sted i et vertshus så vel som ved et hoff, bruken av folkemedisin i adelige kretser, øvrighetspersoner som samlet folkeviser, og at lesekyndigheten gjerne var lav også i det adelige sjiktet.⁴² Eske Bille illustrerte denne deltakelsen i populærkulturen i sin tid som lensherre i Bergen. Han skal nemlig tidvis ha pratet og drukket øl med kjøpmannen Morten Prang.⁴³ At de to soknet til forskjellige sjikt kommer også fram ved at Morten avslutter brevet ved å omtale seg sjøl som «Edher ffattige veen».⁴⁴ Superintendent Jens Nilssøns visitasbøker gir også et eksempel fra Norge i 1595, der den norske kansleren Hans Pederssøn satt til bords med både prest og bønder under et gjestebud.⁴⁵ Burke betegner derfor samfunnseliten som «bi-kulturelle», da de i første rekke tok del i den store tradisjonen, men

---

³⁹ Ibid: 50.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid: 47-48, 51.

⁴² Ibid: 51-55.

⁴³ Sondre Larsen Hirth, «...kongens høire haand, Danmarks sande lys.», masteroppgave, Trondheim 2016: 47.

⁴⁴ DN XXII nr. 411.

⁴⁵ Rian 1995: 118-119.

samtidig var en del av den lille tradisjonen. Med unntak av sporadiske hendelser, som de ovennevnte eksemplene, hadde allmuen på sin side bare den lille tradisjonen å ta del i.⁴⁶

Den andre innvendingen Burke retter mot Redfields modell er at samtidig som den lille tradisjonen ikke er så begrenset at den kun betegner allmuens kultur, er den heller ikke så omfangsrik at den omhandler én stor kulturkrets. Dersom en bare skiller mellom den store tradisjonen og den lille tradisjonen, gis det inntrykk av at allmuens kultur var ensartet. Dette var langt fra tilfellet, da kulturen deres heller var summen av hvordan de levde i sine respektive samfunn, og det var stor forskjell på livsførselen til bøndene i engelske landsbyer, innbyggerne i italienske byer, og beboerne i avsidesliggende norske grender.⁴⁷ Sjøl om allmuens kultur helt klart hadde fellestrekk i de ulike bygdene i Norge, er den likevel ikke uniform. I byene vil den dessuten til en viss grad ha blitt delt med øvrigheten.⁴⁸ Redfields modell er derfor nyttig om den nyanseres i henhold til Burkes betraktninger. Under vil jeg konkretisere hvordan jeg modifierer og overfører modellen til 1500-tallets Danmark-Norge.

2.1.2 HVA INNBEFATTER DANSK-NORSKE KULTURMØTER?

Med Redfields modell til grunn kan danske lensherrer sies å ha vært del av en stor tradisjon. De hørte til samfunnets toppsjikt, og var vant med danske forhold, både sosialt, geografisk og administrativt. Videre hadde de tilgang til kultur som ikke berørte den øvrige befolkningen eksempelvis i at de hadde utdanning og at de reiste og brevvekslet gjennom sine utstrakte kommunikasjonsnettverk. Allmuen på den andre siden var kun del av en liten tradisjon, og deres kultur var langt på vei begrenset til deres stand, bosted og lokale forhold.

Burkes innvendinger innebærer imidlertid at den danske øvrigheten hadde allmuens lille tradisjon som sekundærkultur. Den lille tradisjonen var ikke forbeholdt allmuen på samme måte som den store tradisjonen var forbeholdt øvrigheten. Når så øvrigheten primært var en del av den store tradisjonen, samtidig som de hadde bakgrunn fra Danmark, og virket i Norge, vil det innebære at de hadde tilgang til allmuens kultur både i Danmark og i Norge. Av analytiske hensyn velger jeg følgelig å omtale den store tradisjonen som deres primærkultur, den lille tradisjonen i Danmark som deres sekundærkultur, og dernest den lille tradisjonen i Norge som deres tertiærkultur.⁴⁹ Dermed er det verken sagt at øvrigheten var så bevisste på sin egen

---

⁴⁶ Burke 2009: 55-56.

⁴⁷ Ibid: 56-57.

⁴⁸ Ibid: 64.

⁴⁹ En kan argumentere for at det også eksisterte to store tradisjoner: en norsk og en dansk. Jeg velger imidlertid å bare operere med én stor dansk tradisjon, både av praktiske årsaker (det er mennesker som studeres, ikke mekaniske systemer), men også på grunn av det svekkede norske aristokratiet på 1500-tallet, som uansett ikke er hovedtemaet for denne oppgaven. En danskfødt lensherre kunne dessuten ha blitt naturalisert norsk, og

kulturelle tilhørighet eller at disse rammene er så rigide som modellen gir inntrykk av. Inndelingen er snarere til for å hjelpe så vel leseren som forskeren til å identifisere hvilke kulturelle sfærer som møtes i et kultur møte mellom dansk øvrighet og norsk befolkning.

Det teoretisk-metodiske rammeverket er altså basert på både Redfield og Burke. Jeg har imidlertid modifisert Redfields modell noe mer enn hva Burke gjør. For at den skal være bedre egnet til å undersøke dansk-norske kultur møter i tidlig moderne tid, har jeg lagt til dimensjoner ved den ut fra de faktiske samfunnsforholdene og funnene i min egen empiriske undersøkelse. Jeg har imidlertid ikke tilført mye nytt, siden modellen uansett reindyrker kultursfærene, mens de i virkeligheten var langt mer nyanserte. Dessuten har den kun til hensikt å hjelpe å identifisere og forstå kultur møtene, ikke å være en naturlov. Som nevnt i kapittel 1.1, benytter jeg også kilder som forteller om danske øvrighetspersoners mistrivsel i Norge og andre eksempler på fremmedgjorthet. Sjøl om det ikke direkte berører den norske allmuen, gir det likevel innsikt i øvrighetens møte med norsk hverdag som noe annerledes eller kulturelt fremmed.

2.2 DANSK ØVRIGHETS INNTRYKK AV NORGE

Flere danske øvrighetspersoner ser ut til å ha hatt inntrykk av Norge som fjernt, øde og værhardt. Enkelte vegret seg for å dra hit, og det kan se ut som dette også gjaldt både Kristian 3. og Fredrik 2. I 1530 skreiv Fredrik 1. til befolkningen i hele det nordafjelske Norge og beklagde seg over at han ikke personlig kunne være der.⁵⁰ Det skulle imidlertid vise seg at heller ikke hans sønn eller sønnesønn interesserte seg spesielt mye for Norge. Kristian 3. reiste aldri til sitt norske rike som konge, og Fredrik 2.s eneste norgesbesøk som konge var da han besøkte Båhus i 1585. Peder Hanssøn, hovedlensherre på Akershus fra 1536 til 1551, ble sjøl naturalisert norsk. Han hadde først blitt forlent med Nedenes len under Fredrik 1., og hadde blitt godt kjent med norske forhold i tiåret fram til 1537.⁵¹ Under Kristian 3. ba han gjentatte ganger kongen om å komme til Norge. Allerede vinteren 1538 fortalte Peder kongen at det ville være best for alle om kongen sjøl kunne komme til riket:

Kwnde etthers naadis leylighed begiffue szeg szaa att etthers naade kwnde szelff komme hiid wdij riigett tha wor thet etthers naade szaare nyttheligt och etthers naade

---

fremdeles behandles som dansk øvrighet i denne undersøkelsen, slik som for eksempel Peder Hanssøn (Se kapittel 3.1). Dessuten kunne danske øvrighetspersoner bli formet av å oppholde seg i Norge, og slik bli norske i tankesett og referanserammer. Se for eksempel Erik Opsahl, Å kjenne «landsens vis eller loughen». Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet, Finn-Einar Eliassen m.fl. (red.), *Den rianske vending*, Oslo 2015: 149-150. Slike øvrighetspersoner kunne dermed komme nærmere tertiærkulturen, slik som Hans Gås (Se kapittel 2.3.2).

⁵⁰ DN VII nr. 673.

⁵¹ NRR I: 12, 15.

wilde beradhe szeg mett etthers naadis raad att etthers naadis breff gick wdt her y riigett itth halfft aar før etthers naade kom hiid att ij mend aff huertt sogenn matthe komme att giffue etthers naadhe thenne landz brøst tilkiende.⁵²

Året etter spurte Peder hva slags drikke kongen ønsket og hvor mye dersom han skulle komme til riket.⁵³ Kongen kom seg imidlertid aldri til sitt rike i nord. Det betyr ikke at han forsømte det helt. Han hadde som nevnt en krets av norgeseksperter han rådførte seg med i saker som angikk Norge, han viste interesse for at tiltakene hans ikke skulle opprøre allmuen, og han var naturligvis interessert i norske forhold om det kunne øke kronas inntekter.⁵⁴ Det norske riket ble imidlertid ikke prioritert. Dette kommer særlig til uttrykk i mangelen på den norske kirkeordinansen, og drøftes grundigere under kapittel 2.3.

Også blant lensherrene ser Norge ut til å ha hatt et dårlig rykte. Da Kristoffer Valkendorf, lensherre på Bergenhus, ble avsatt i 1559 som følge av sitt daværende dårlige forhold til den nyinnsatte Fredrik 2., var den høyadelige Erik Rosenkrantz kandidat til lensherresetet. Erik hadde imidlertid vært i Norge flere ganger. Han hadde bodd på Nesøya i Asker fra 1547 til 1551 etter han arvet Losneætta sitt godskompleks gjennom sin farmor, og hadde dessuten opptrådt som norsk adelsmann under hyllingen av daværende tronfølger Fredrik (2.) i 1548.⁵⁵ Han kunne derfor meddele at han ikke kunne fordra landet.⁵⁶ Han gikk likevel med på å overta Bergenhus året etter, men utsagnet tyder på at han hadde sterk motvilje mot riket. Erik skulle likevel komme til å nå toppen av sin karriere i Norge. Da den danskfødte lensherren i Trondheim⁵⁷ i 1545, Tord Rod, fortalte Danmarks stattholder Eske Bille at han ikke lenger ønsket å beholde lenet, var det opp til kongens rentemester Joakim Beck og den danske kansleren Johan Friis å finne en ny lensherre. Eskes sønn Peder fikk først tilbudet, men han avslo. De kom også fram til at da Tord Rod på Bergenhus og Kristoffer Huitfeldt i Trondheim i 1542 hadde byttet len, var det Kristoffer som hadde fått det beste lenet. I forbindelse med tilbudet om Trondheim len til Peder, hadde dessuten kongen sagt at det ville vært «skade at sætte hanom ther hen vdj verdens ende fran got folk».⁵⁸ Det endte med at nordmannen Kristoffer Galle overtok lenet.

Sjøl om Joakim Beck og Johan Friis mente Kristoffer Huitfeldt hadde kommet best ut lensbyttet i 1542, betydde ikke dette at Bergenhus heller var et attraktivt len for danske lens-

---

⁵² DN XXIII nr. 471.

⁵³ DN XXII nr. 428.

⁵⁴ Se for eksempel DN XXII nr. 446.

⁵⁵ Masdalen 2016: 61; Moseng m.fl. 2003: 178.

⁵⁶ Moseng m.fl. 2003: 178.

⁵⁷ Trondheim len het Steinviksholm len fram til 1556, da kongen lot lensherren flytte sin residens til Erkebispegården. Se NRR I: 200-201. For å unngå forvirring vil jeg konsekvent omtale det som Trondheim len.

⁵⁸ DN XXIII nr. 518.

herrer. Dette kommer fram ved Erik Rosenkrantz tidligere nevnte motvilje mot å overta lenet i 1559, men også Eske Bille var i sin tid skeptisk til forleningen. Han hadde blitt forlent med Bergenhus i slutten av 1528. Det var imidlertid først etter å ha rådført seg med sine svigerforeldre Henrik Krummedike og Anne Rud at Eske lot seg overbevise om å ta imot lenet.⁵⁹ Henrik hadde god kjennskap til både danske og norske forhold, og Eske la derfor stor vekt på hva Henrik måtte mene. Eske tok imot forleningen først etter at Henrik hadde anbefalt han å «ffølle hans nades villie», sjøl om Eske hadde blitt lovet et tilsvarende eller bedre len i Danmark skulle han takke nei.⁶⁰ Henrik kjente til kongens garanti til Eske om et tilsvarende eller bedre dansk len. Likevel anbefalte han Eske å ta imot lenet, blant annet fordi Bergenhus var godt utrustet og handelsmessig gunstig. Det tyder på at Henrik mente forleningen var en av de beste Eske kunne få, sjøl om en ikke skal utelukke en viss egeninteresse hos Henrik, som på denne tida hadde mistet alle sine norske len, og derfor trolig så på muligheten for å få en svigersønn på en så sentral lenspost som svært ønskelig.⁶¹

Det fins altså flere bevis for at øvrigheten i Danmark oppfattet Norge som et fjernt og øde sted. De virkelige kulturmøtene fant imidlertid sted blant de som faktisk *dro* til Norge, og det er det jeg vil drøfte under.

2.3 REFORMASJONEN

Som attenåring var Kristian 3. til stede på riksdagen i Worms hvor Martin Luther sto til ansvar for keiser Karl 5. Kristian ble grepet av Luthers tale, og da han gikk seirende ut av innbyrdeskrigen i Danmark i 1536, etablerte han raskt en luthersk statskirke. Et sentralt trekk ved denne var at kirken ble en grein av statsforvaltningen. Den ble med andre ord lagt under kongens kontroll. I Danmark hadde lutherdommen vunnet en viss folkelig oppslutning allerede under Fredrik 1., og sjøl før det hadde hans fetter Kristian 2. økt sin egen makt på bekostning av kirken. Lutherdommen i Danmark hadde imidlertid ikke så brei oppslutning da Fredrik 1. døde i 1533 at en luthersk statskirke nødvendigvis var det mest logiske skrittet videre. Reformasjonen skyldtes heller at det ved grevefeidens utbrudd kun var lutherske parter som klarte å mønstre styrker. Derfor, som Øystein Rian skriver: «kuler og krutt avgjorde kirkeforandringen.»⁶² Kristian 3. kunne deretter spille på den lutherske bevegelsen som fantes, i tillegg til at flere adelsmenn ble lutheranere, som igjen gjorde konfesjonen mer sosialt akseptert. Kristian var nok

---

⁵⁹ Hirth 2016: 16-22.

⁶⁰ Ibid: 18-20; DN XI nr. 508.

⁶¹ Hirth 2016: 20.

⁶² Rian 1997: 142.

oppriktig overbevist i sin lutherske tro, og styrkingen av fyrstemakta må også ha vært en sterk motivasjon, ikke minst fordi bispegodset under verdslig kontroll ville dekke noe av behovet for økte statsinntekter.⁶³ Blant adelen var det nok mer variasjon i hvor dypt den lutherske overbevisningen stakk den første tida. Steinar Imsen har for eksempel påpekt at «de tre fetterne [Truid Ulfstand, Klaus Bille og Eske Bille] var trolig katolikker av sinn, men visste å vende kappen etter vinden.»⁶⁴ Dette er for øvrig en underdrivelse, da for eksempel Eske Bille utvilsomt var katolikk helt fram til han lå på dødsleiet.⁶⁵

2.3.1 DE FØRSTE REFORMASJONSÅRA

Som nevnt i innledningen var Kristian 3. varsom overfor allmuen i sin framferd med hensyn til innføringen av reformasjonen i Norge. Her fantes det ingen folkelig bevegelse å bygge på.⁶⁶ De eneste unntakene var små og sporadiske i Oslo, Hamar, angivelig i Finnmark, og rundt bergenskontoret til hanseatene.⁶⁷ Bispegodset ble først lagt under krona og biskopene ble avsatt, men domkapitlene ble ikke utrensket på samme måte.⁶⁸ Geble Pedersson ble i 1537 vigslet i København, og ble med det Norges første superintendent, med hovedansvar for Bergen stift.⁶⁹ Han hadde bare to år tidligere blitt nominert til katolsk biskop av domkapitlet da Olav Torkjelsson døde.⁷⁰ Som Lars Hamre har påpekt, indikerer et brev fra Johan Kruckow til Eske Bille datert mai 1536 at Geble også var electus i Bergen.⁷¹ Utnevnelsen var symptomatisk for den første generasjonen av superintendenter, ved at det illustrerer Kristian 3.s forsiktighet. Først i 1541 ble de neste superintendentene vigslet. Den ene, Jon Guttormsson i Stavanger stift, hadde i likhet med Geble også vært medlem av domkapitlet fram til reformasjonen. Den andre var Hans Rev. Han hadde til og med vært biskop i Oslo fram til 1537, og ble nå innsatt som superintendent i Hamar og Oslo stift, som ble slått sammen.⁷² Den siste superintendenten, Torbjørn Olavsson Bratt, ble ikke innsatt i Trondheim før i 1546. Han hadde blitt nominert av domkapitlet i Trondheim alt i 1542, men hadde blitt sendt videre til Wittenberg av Kristian 3. for omskolering, før han til slutt ble utnevnt til superintendent.⁷³ Torbjørn hadde siden 1537 vært dekanus i domkapitlet. Alle de fire første superintendentene hadde altså bakgrunn fra den gamle

---

⁶³ Ibid: 143-144.

⁶⁴ Steinar Imsen, *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo 2016: 56.

⁶⁵ Hirth 2016: 66.

⁶⁶ Moseng m.fl. 2003: 30.

⁶⁷ Rian 1995: 46.

⁶⁸ Rian 1997: 145.

⁶⁹ *NRR* I: 51.

⁷⁰ Rian 1995: 47.

⁷¹ Hamre 1998: 752; *DN X* nr. 697.

⁷² *NRR* I: 63.

⁷³ Imsen 2016: 74.

katolske geistligheten. Tre av dem var dessuten nordmenn, og den siste, Hans, hadde blitt naturalisert norsk.⁷⁴ Sokneprestene fikk også beholde stillingene sine, og menighetene fikk feire messene etter sin gamle katolske skikk. Dermed var det også svært få prester som sluttet i protest mot innføringen av lutherdommen.

Ved å sørge for at reformasjonen tilsynelatende ikke brakte med seg noen store forskjeller fra de gamle tradisjonene, gikk overgangen rolig for seg de første åra.⁷⁵ Dette må ha vært Kristians 3.s hensikt. Til tross for den hensynsløse ordlyden i Kristians brev til Eske Bille i april 1537, hvor han skreiv at han heller vil «haffue ett øde landtt end ett whorsom landtt»,⁷⁶ er disse kirkeorganisatoriske tiltakene tegn på at han ikke ønsket å være brutal kun for brutalitetens skyld. Dette kan ha å gjøre med at sjølve annekteringen av Norge gikk så rolig for seg, og at den eneste militære motstanden som ble ytt, kom fra Olav Engelbrektssons menn, som ga opp Steinvikholm etter kort tid. Øystein Rian har hevdet følgende:

Det kom da til å vise seg at nordmennene høstet fordel av sin militære passivitet. Ved å unnlate å stikke kjepper i hjulene på Christian 3.s seierstog sikret de seg en konge som raskt fant tilbake til at han var arvtaker til sin slekts norske rike, og ikke en erobrer som hersket bare med seierens rett.⁷⁷

Så var det også Olav Engelbrektsson Kristian 3. førte strid mot, ikke den norske allmuen. Det kan virke som at Kristian innså at allmuen og han hadde en felles interesse i å unngå overflødig brutalitet. Om de kunne spille på lag der det lot seg gjøre, ville det være til gagn for begge parter. Bøtene som ble utstedt til Olavs støttespillere etter Kristians menn hadde inntatt Trondheim, samt Kristians håndtering av opprøret mot bergmennene i Telemark, viser samtidig at han ikke var redd for å bruke makt om det måtte til. Sjøl om Kristian aldri reiste til Norge som konge, hadde han støttet planer om det. Rian har påpekt at det alltid kom noe i veien, og gjerne noe i forbindelse med hans forhold til andre makter. Det kan også ha vært tilfelle at han unnlot å reise til Norge fordi han ikke ville gi noen uttalelser om den hemmeligholde norgesparagrafen, eller fordi han bare snakket tysk.⁷⁸ I forbindelse med reformasjonen klarte uansett Kristian å hindre større uroligheter blant allmuen de første åra, og dette var bevisst politikk fra kongen sin side. De gamle tradisjonene deres ble ikke umiddelbart erstattet med nye fremmede skikker. Steinar Imsen har oppsummert Kristian 3.s bondepolitikk slik: «I det

---

⁷⁴ Moseng m.fl. 2003: 31.

⁷⁵ Rian 1997: 146-148.

⁷⁶ DN XXII nr. 383.

⁷⁷ Rian 1997: 21.

⁷⁸ Ibid: 66.

hele tatt synes myndighetene i København å ha erkjent at det nye regimet liksom det gamle måtte bygge på bøndene og i forståelse med bøndene.»⁷⁹

I 1537 offentliggjorde Kristian 3. en kirkeordinans, som var godkjent av Martin Luther. I 1539 ble den så oversatt fra latin til dansk, og den ble vedtatt på herredagen i Odense 14. juni samme år. Omkring ei uke etter herredagen i Odense ble den også vedtatt i Oslo for det sønnafjelske Norge, og deretter i Bergen for det nordafjelske.⁸⁰ På disse to norske herredagene var bøndene representert gjennom tingallmuen, og dessuten var Klaus Bille, Truid Ulfstand, Geble Pedersson og prester fra Oslo, Hamar og Bergen stift til stede for å ta imot ordinansen.⁸¹ Den inneholdt en egen paragraf om Norge:

Wy wille med det første besørge Superattendenter wdy Norge til huer Stict, huilcke wy oc wille giffue befalinge, at de saa møget som mogeligt er, skulle giøre deris fliid, at huer Sogen maa haffue gode Predickere oc det sande Guds ord, At der oc inted maa forsømmes, huad der hører til Guds ords Predicken oc menniskens salighed, Oc skicke huad dennom tilstaar wdi andre sager, de wdi denne wor Ordinants begrebene ere, Ind til wy sielff komme wdi Norge, Huilcket wy med Guds hielp snarlig forhobe, Da wille wy effter Superattendenternis raad besønderlig wdi huer sted beskicke oc stadfeste huad effter denne Ordinantze der icke holdis kand, Di der wil wdi mange støcker holdes een anden Ordinantze.⁸²

Da kirkeordinansen ble utformet og ferdigstilt, sørget danske geistlige for at den var tilpasset danske forhold. Det var ingen til stede med erfaring fra Norge, og det eneste hensynet som ble tatt var den ovennevnte paragrafen.⁸³ Den ble heller ikke fulgt opp i noen særlig grad. Det tok enda to år fra ordinansen ble vedtatt i Norge til det ble ordinert superintendenter til Stavanger og Oslo, og deretter ytterligere fem år før Torbjørn Olavsson Bratt ble utnevnt til superintendent i Trondheim. Paragrafen påla de norske superintendentene å overholde de øvrige paragrafene i ordinansen inntil kongen sjøl kunne reise til Norge, hvilket han håpet kunne skje snart. Som tidligere nevnt, skulle det imidlertid vise seg at ingen konge kom til å reise nord for Båhus før Kristian 4. i 1591. Avslutningsvis anerkjente kongen at ordinansen var utformet med tanke på Danmark, og at «der wil wdi mange støcker holdes een anden Ordinantze.»⁸⁴ Han ville derfor bestemme i samråd med superintendentene hvilke deler av ordinansen som ikke passet de norske forholdene. Likevel ble altså ingen av disse punktene satt ut i livet før Kristian 4.s regjeringstid. Fredrik 2. besøkte riktignok Båhus én gang, men han hadde ellers liten interesse for riket, og rådførte seg i hvert fall ikke med noen norsk superintendent for å endre kirke-

---

⁷⁹ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, Del 2 Lydriketiden*, Trondheim 1995: 41.

⁸⁰ Imsen 2016: 53.

⁸¹ Rian 1995: 48.

⁸² Trykt i Martin Schwarz Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, København 1989: 233-234.

⁸³ Rian 1997: 141-142.

⁸⁴ Lausten 1989: 233.

ordinansen av 1539.⁸⁵ Noen egen norsk kirkeordinans ble ikke utstedt før i 1607.⁸⁶ På den ene siden kan det tyde på at den danske kirkeordinansen fungerte for Norge likevel, og at behovet for en egen ordinans ikke meldte seg i like stor grad som den danske geistligheten hadde sett for seg da de la til paragrafen om Norge. Mer sannsynlig er det imidlertid at kongebesøket og en norsk kirkeordinans ble nedprioritert av kongene på grunn av manglende vilje og interesse. Det er lettere å klandre Fredrik 2. enn Kristian 3. Sistnevnte hadde som nevnt stadig planer om å reise til riket, og uansett hvorvidt disse planene var reelle, la ordinansens paragraf om Norge vekt på at den kun skal gjelde «Ind til wy sielff komme wdi Norge, Huilcket wy med Guds hielp snarlig forhobe».⁸⁷

Allerede i 1539, i sin rapport om at den danske kirkeordinansen hadde blitt vedtatt i Oslo, forklarte rikets daværende eneste superintendent Geble Pedersson de tungvinte forholdene i Norge. Han meldte om behovet for en superintendent i Oslo, «[f]ordi ær menige almoe lerd oc vlerde kjøpstadzmen oc bønder alle theris ødmigeste bøn och begering at eder nade ville verdist millelige at vnne oc tilskicke denem ein lærd mann till en superattendent atte motte komme till euuangelii rette förstand.»⁸⁸ Likevel tok det altså to år før den tidligere biskopen i Oslo ble utnevnt. Geble meldte også fra om at kirkeordinansens pålegg om å «wdi Visitatz een sinde om aaret»⁸⁹ ikke var praktisk mulig i Norge på grunn av de store avstandene: «ær landit ganske viit at visiterere saa at thet beløper seg offuer hundrede prestegell at en person thet neppelige visiterer et aar omkring.»⁹⁰ Dette gjenspeiler noe av det erkebiskop Aslak Bolt beskrev omtrent hundre år tidligere. Også hans visitaser måtte tilpasses avstands- og værforhold: «Men på Hålogaland og i Herjedalen har erkebiskopen sine overnattingssteder der det passer inn med oppgavene, og der han selv synes, for han kan ikke visiterere dem hvert tredje år, som han burde, på grunn av den lange veien og det dårlige været som ofte inntreffer.»⁹¹ Det burde med andre ord ha vært en kjensgjerning at norske forhold forutsatte noen dispensasjoner fra en ordinans myntet på Danmark.

Noe av det Geble skreiv i rapporten sin går igjen i et brev Peder Hanssøn på Akershus sendte til Kristian 3. en knapp måned seinere. Peder fortalte der at Geble syntes arbeidet sitt var umulig å utføre i et så stort rike, og etterlyste dernest også en superintendent til Hamar og

---

⁸⁵ Rian 1997: 66. Se også Øystein Rian 13.2.2009: «Frederik 2», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Frederik_2 [27.2.17].

⁸⁶ Insen 2016: 53.

⁸⁷ For Kristian 3.s planer, se *NRR* I: 51 og Rian 1997: 72. For sitat, se Lausten 1989: 233.

⁸⁸ *DN* I nr. 1091.

⁸⁹ Lausten 1989: 221.

⁹⁰ *DN* I nr. 1091.

⁹¹ Moderne oversettelse av Tor Ulset, i *AB*: 190 B.

Oslo.⁹² Kristian 3. må altså ha vært klar over behovet for en egen norsk kirkeordinans, men i mangel på erfaring fra Norge, kan det virke som han ikke tok meldingen om de særnorske forholdene alvorlig. I dette tilfellet fikk han først informasjonen fra en norsk superintendent, så på den ene siden er det mulig han tenkte de norske geistlige var bedre stilt enn han sjøl til å finne løsninger. På den andre siden burde en slik rapport fra en som ikke opplevde det norske riket som noe nytt og fremmed, men som hadde bodd der hele livet, vært den mest pålitelige rapporten han kunne få om norske forhold. I Norge var det ingen regelmessige visitaser før etter 1550, og sjøl da med store vanskeligheter.⁹³ Geble skreiv for øvrig også stadig til superintendenten på Sjælland, Peder Palladius, og ba han om å sende prester til Norge, men han fikk bare noen få.⁹⁴ Bergenshumanisten Absalon Pedersson Beyer omtalte dette i det følgende:

Gieble haffde saa forbedret Kircken, Skolen oc Tienernis Boliger, fornam hand vel dagligen en stor defect oc mangel paa Personer, som skulle tiene i Kircker oc Skoler, saavel paa Bygden som i Byen, hvor offver hand offte skræf Doctor Peder Palladio til effter adskillige Tienere men hand kunde dennem icke bekomme, thi de vilde icke gjerne drage fra Danmark, oc hid op til Norrige, som da af it Almindeligt Rycte vaar sagt, at være saa farligt, oc et haard Folck vdi, som sloge Præster oc andre ihiel[.]⁹⁵

Om Absalon hadde rett i at dette var et alminnelig rykte, er vanskelig å si noe sikkert om, men det passer uansett godt med den motviljen som fantes blant dansk øvrighet mot forholdene i Norge. Peder Clausson Friis skreiv også om utbredelsen av nordmenns prestedrap i sin samtid, særlig i Telemark og i Råbyggelaget i dagens Aust-Agder: «Til en kirke i det len er 7 prester ihjelslagne ... Jeg haver kjent en som der var født, hvis far hadde ihjelslaget 3 prester, og når denne var drukken, bad han Gud at han ikke måtte dø føre enn han òg hadde slaget så mange prester i hjel.»⁹⁶ Øystein Rian har imidlertid gått ut mot påstanden bak ryktet: «like lite som i Danmark ble det i Norge vanlig å drepe prester etter 1536», skriver han.⁹⁷ Peder Clausson skal ha vært en temperamentsfull mann med tendens til overdrivelser og et dårlig forhold til bøndene.⁹⁸ Kildene forteller at voldsfrekvensen riktignok var stor, men at ingenting tyder på at prestene var spesielt utsatt.⁹⁹ Volden var gjerne et utslag av drikkekulturen, og ifølge visitasbøkene til superintendent Jens Nilssøn tok også prestene del i denne kulturen. Superintendenten skal stadig ha oppfordret både bønder og prester til ikke å drikke seg fulle. Dette betyr ikke at

---

⁹² DN XXIII nr. 488.

⁹³ Rian 1997: 150.

⁹⁴ Anders Bjarne Fossen 13.2.2009: «Gjeble Pederssøn», *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Gjeble_Pederss%C3%B8n [27.2.17].

⁹⁵ Absalon Pedersson Beyer, *Oration om M: Geble*, u.å., tilgjengelig fra <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/beyer/oration.txt> [27.2.17].

⁹⁶ Steen 1935: 23.

⁹⁷ Rian 1997: 154.

⁹⁸ Ibid: 28 og 155.

⁹⁹ Ibid: 154.

drikkekulturen og voldssamfunnet var betydelig annerledes i Norge enn i Danmark, eller øvrige land. Jørn Sandnes har imidlertid hevdet at drap og grov fysisk vold i det norske samfunnet på 1500-tallet var delvis mer utbredt enn ellers i Europa.¹⁰⁰ Han peker særlig ut Bergen, men også bygdene i Agder og Telemark som særlig utsatte for høy volds- og drapsfrekvens.¹⁰¹ Samtidig viser Sandnes til at det ikke fins nok forskning fra andre nord- og vesteuropeiske byer til å kunne gjøre noen god sammenlikning med forskningen fra Norge.¹⁰² Det fantes likevel et særnorsk trekk i den norske bosetninga. Norges befolkning var Europas nest tynneste i forhold til landets størrelse, etter Island. Ifølge Sandnes gjorde den spredte befolkningen i de atskilte bygdene og den lave mobiliteten at de norske lokalsamfunnene «kunne rendyrke og konservere sin egenart».¹⁰³ At de fleste nordmennene gjerne befant seg langt unna øvrighetens residenser, og derfor ikke opplevde den sterke kontrasten mellom sjiktene i like stor grad som sine europeiske standsfeller, bidro nok også til at norske bønder var friere enn den gjennomsnittlige bonden i Europa. Dette kan ha slått to veier. På den ene siden kan friheten ha redusert frykten for øvrigheten og den makta som lå hos dem. Sandnes viser imidlertid til at frykten trolig likevel gjennomsyret folks tilværelse i bygdene. Sjukdom, naturkrefter, folketroa på vetter og trolldom, og liknende, var hele tida tilstedeværende. Gamle skikker som skulle motvirke slikt, eksempelvis helgendyrking, ble derfor holdt i live i norske byer og bygder. Resultatet var stadige formaninger fra superintendentene og reaksjoner, gjerne i form av forbud, fra myndighetene.¹⁰⁴

2.3.2 DEN ANDRE GENERASJONEN SUPERINTENDERER

I åra omkring 1550 kom det en utskiftning av superintendenter. Denne andre generasjonen av superintendenter var i langt større grad lojale danske kongetjenere med en sterk luthersk tro. Samtidig ble det også innført bøter dersom allmuen fortsatte med gamle katolske sedvaner, som lørdagshelg og katolske helligdager.¹⁰⁵ Hans Rev i Oslo døde i 1545, og Torbjørn Olavsson Bratt i Trondheim døde i 1548. I 1557 døde så Geble Pedersson, og Jon Guttormsson trakk seg fra sin stilling samme år.¹⁰⁶ Hans Rev ble etterfulgt av en dansk superintendent ved navn Anders Madsson. Han satt imidlertid bare fra 1545 til 1548, og vi veit ikke noe om hans tid, men Anders' etterfølger skulle bli en viktig superintendent. Navnet hans var Frans Berg, og han beholdt stillingen fram til 1580. Frans la ned stor innsats i etableringen av et skolemiljø for å

---

¹⁰⁰ Jørn Sandnes, *Kniven, ølet og æren*, Oslo 1990: 82-83.

¹⁰¹ Ibid: 77.

¹⁰² Ibid: 75.

¹⁰³ Ibid: 112.

¹⁰⁴ Ibid: 112-114.

¹⁰⁵ *DN XXII* nr. 468.

¹⁰⁶ Imsen 2016: 74.

sikre utdanning av kompetente prester. Innsatsen hans viste seg å være lønnsom, og det var først i Frans' tid som superintendent at stiftet ble fulltallig med lutherske prester.¹⁰⁷ I 1555 ble han også forlent med Tønsberg prosti av Kristian 3.¹⁰⁸

Til tross for det intellektuelle miljøet Frans etablerte i Oslo, viser kildene at han syntes Norge var et fremmed land, og han klarte ikke å finne seg til rette i riket. I 1556 sendte han et brev til kongen der han takket for prostiet i Tønsberg. Han skreiv så videre at han regnet med kongen var klar over at han, med hustru og barn, hadde blitt sendt til «thenne frembede lands endhe» for å være tilsynsmann, samt at han nå hadde vært det i snart ni år.¹⁰⁹ Videre fortalte han om hvor mye arbeid og umak han hadde, fordi visitasplikten hans gjorde at han måtte reise langt over klipper og gjennom daler. Han ønsket også livstidsbrev på prostiet i Tønsberg, slik at «ieg icke vdi myn allderdomm eller siugdømm skulde mett myn fattuge høstruff oc barnn vdi thenne frembede lands ende faare ommkring oc enthatt haffue att behielpe meg medtt menn att ieg thaa motthe haffue nogett att helde hoffuidtt tiill».¹¹⁰ Etter snart ni år som superintendent følte han seg ennå ikke integrert i Norge. I brevet understreket han hvor fremmedgjort han følte seg i Norge ved å omtale stiftet sitt som «dette fremmede lands ende» hele tre ganger. En kan ikke utelukke at han beskrev det i så dystre ordelag i håp om å vinne sympati hos kongen. Brevet hadde jo til hensikt å sikre hans families sikkerhet. Men det fins heller ingen grunn til ikke å tro at det var en kjerne av sannhet i det. At han i tillegg beskrev hvordan visitasplikten var til så mye umak på grunn av Norges fjell og daler, styrker også sannsynligheten for at det lå en sterk følelse av fremmedgjorthet til grunn, ikke minst fordi Oslo stift etter reformasjonen strakk seg fra dagens Telemark, nord over Hardanger til grensa mot Sunnmøre, øst over Dovrefjell, og sør ned til Båhus.¹¹¹

I 1549 fikk også Trondheim en ny superintendent. Hans Gås hadde vært lojal overfor Kristian 3. siden før Kristian vant krigen i 1536. Han strevde mye i sin tid som superintendent, men fikk også en del igjen for strevet. Hans fant raskt mange problemer i stiftet sitt, og utarbeidet med sin kollega i Bergen, Geble Pedersson, en liste med drøyt 20 punkter, før han reiste til København og presenterte dem for kongen. Han fikk gehør for sine problemer, og i 1552 utstedte kongen sju forordninger, alle relatert til Hans sine klager. Dette viser at kongen i det minste brydde seg noe om sitt norske rike. Hans etablerte også en latinskole, og de første

---

¹⁰⁷ Ibid: 76.

¹⁰⁸ NRR I: 150.

¹⁰⁹ DN XXII nr. 484.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Rian 1995: 49.

åra gikk det noenlunde bra.¹¹² Han opplevde imidlertid at allmuen ikke ga han skyss på visitasplikten hans, slik de var pålagt å gjøre. Mange møtte heller ikke opp når han preket for menighetene. Dette illustrerer noe av stillingsforskjellen mellom den gamle katolske biskopen og den lutherske superintendenten. Magne Njåstad har oppsummert det slik: «Superintendentene var kongelig ansatte embetsmenn med anstendig betaling, ikke rikets fremste politiske og religiøse ledere med selvsagt plass i riksrådet og med kontroll over svimlende inntekter.»¹¹³

Et interessant kulturmøte kom til syne i Trondheim da Evert Bild tok Kristoffer Galles plass som lensherre i 1553. Hans Gås og Evert Bild kom ikke godt ut av det med hverandre, og det tilspisset seg særlig etter 1556 da Evert fikk tillatelse av kongen til å flytte lensherrens residens permanent til Erkebisppegården i Trondheim, som nå ble kalt Kongsgården.¹¹⁴ Også domkapitlet kom i strid med Evert Bild etter han påla dem å betale gjestepenger i tillegg til å drive gjesteri. Domkapitlet sendte så to kanniker til Kolding for å legge fram sin sak for kongen. Den ene av disse var Kristoffer Henrikssøn, sønn av Henrik Nilssøn.¹¹⁵ Henrik var igjen sønn av den tidligere norske riksråden Nils Henriksson, som hadde fått Henrik utenfor ekteskap.¹¹⁶ Kristian 3. lå imidlertid på dødsleiet da kannikene kom til Kolding, og de skreiv derfor et brev til Fredrik 2. der de anklaget Everts krav for å bryte med kirkeordinansen. De beskrev hvor krevende det var å drive gjesteri, og at «[d]ersom wy och schulle giffue gestepeinge, och icke holde gesterj, dha bliffuer wij dog aldrig frij for gesterj, fordj dett land er icke som andre landt Danmarck eller Tysland.»¹¹⁷ De fryktet videre at de ville bli like fattige som bøndene dersom Evert fikk viljen sin, og at de ikke en gang ville være i stand til å hjelpe hverandre.

Seinere samme år overtalte Evert Fredrik 2. til å la Elgeseter kloster bli avlsgård for han sjøl, fordi han ikke klarte å livnære seg på sine daværende eiendommer. Elgeseter kloster var Hans' residens, så Hans fikk et år på seg til å flytte ut.¹¹⁸ Tre dager etter å ha mottatt brevet kom imidlertid Evert til Elgeseter kloster og låste vekk Hans' korn og fôr. Dette var i november, og Hans fortalte derfor kongen at han nå fryktet for sine hester og kveg. I Norge var vintrene lange, og man måtte ha hester og kveg for å klare seg, for det ble ikke solgt kjøtt hos kjøpmennene, slik som i «andre gode købsteder».¹¹⁹ Uten fôr ville dyra sulte i hjel. Nå hadde han «icke en

---

¹¹² Imsen 2016: 79-80.

¹¹³ Njåstad 2011: 96.

¹¹⁴ *NRR* I: 200-201.

¹¹⁵ Ludvig Daae, *Krigen nordenfjelds 1564*, Christiania 1872: 16.

¹¹⁶ Erik Opsahl 13.2.2009: «Nils Henriksson», *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Nils_Henriksson [19.4.17].

¹¹⁷ *DN* IV nr. 1141.

¹¹⁸ *NRR* I: 272.

¹¹⁹ *DN* XXII nr. 500.

neffuefuld aff foer høø eller halm», og han visste heller ikke om noe «til købs for peninge.»¹²⁰ Hans forklarte videre for kongen at Evert slett ikke manglet noen avlsgård, men at årsaken var Everts hat overfor Hans. Hans var tydelig bekymret for hvordan han skulle klare seg gjennom den norske vinteren om ikke kongen forbarmet seg over han, og han anklagde Evert for å berike seg sjøl på bekostning av kongens fattige undersåtter:¹²¹ «En part søger mere deris egen fordel end enthen Eders nadis eller Eders nadis fatige vndersotthes gaffn eller bedstæ.»¹²²

Konflikten foregikk altså mellom to dansker i Norge, og norske forhold ble trukket inn i diskusjonen. Det kan virke som Hans identifiserte seg med den norske befolkningen for å distansere seg mest mulig fra Evert, som han åpenbart hadde et svært dårlig forhold til. Han hadde også lært å kjenne landet etter rundt ti år som superintendent i Trondheim, han visste hva som krevdes for å overleve den norske vinteren, og han var klar over hva som kunne gjøre det vanskelig. Evert later på den andre siden til å ha vært en temmelig kynisk øvrighetsperson som likte å demonstrere hvilket sosialt sjikt han tilhørte. De skal dessuten stadig ha havnet i offentlig munnhoggeri. Evert støtte også allmuen fra seg i sin tid som lensherre, blant annet ved hard og streng skatteinnkreving. Det har blitt spekulert i om dette kan ha bidratt til at bøndenes svake motstand mot den svenske erobringen under sjuårskrigen.¹²³ En kan spørre seg om ikke kongen ville grepet inn i striden mellom Evert og Hans dersom konflikten hadde funnet sted nærmere København.

Hans Gås reiste til slutt nordover i 1560, og overvintret på Trondenes. Der oversatte han biskop Jons kristenrett til samtidas dansk.¹²⁴ I forordet til denne skreiv han at grunnet forskjellen mellom danske og norske forhold, burde deler av Jons kristenrett fremdeles gjelde. Prestene han møtte mens han reiste rettet seg dessuten etter den i påvente av en egen norsk kirkelov, og det fins mange eksempler på bruk av katolsk kristenrett i tida etter reformasjonen.¹²⁵ Dette er nok en sterk indikator på det norske behovet for en egen kirkeordinans, men behovet ble ikke prioritert før i århundret etter.

---

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Det er vanskelig å vite akkurat hvem Hans siktet til da han skreiv «fattige undersåtter». Dette kan inkludere alle fra kun han sjøl til de fattige bøndene. Sannsynligvis mente han å identifisere seg sjøl med folk i lavere sjikt, siden han antyder at det også fins en «annen part» med andre verdier enn Evert. Det var vanlig å referere til seg sjøl som underdanig, ydmyk, skattskyldig og liknende i brev til kongen for å erkjenne at en var kongens undersått. Se Eva Österberg, *Folk Förr*, Stockholm 1995: 192.

¹²² *DN XXII* nr. 500.

¹²³ Povl Bagge: 1979-84: «Evert Bild», i *DBL*, tilgjengelig fra http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Rigsr%C3%A5d/Evert_Bild [27.2.17].

¹²⁴ Imsen 2016: 82.

¹²⁵ Trygve Lysaker 13.9.09: «Hans Gaas», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Hans_Gaas [27.2.17]. For flere bruk av katolsk kristenrett etter reformasjonen, se Sigrun Høgetveit Berg, *Kristenrettspraksis i norsk seinmiddelalder*, hovedoppgave, Tromsø 2004: 30, 44, 83-84, 144.

Fra et teoretisk perspektiv kan en her se både skillene mellom de ulike kulturene i modellen skissert i kapittel 2.1.2, og samtidig at for eksempel den store kulturtradisjonen ikke er en enhetlig størrelse, men at nyansene snarere kan gli over i hverandre. Den danske kirkeordinansen var spesielt tilpasset danske forhold av danske geistlige. «Danske forhold» var da heller ikke et utvetydig begrep, for til tross for størrelsesforskjellen mellom Danmark og Norge, fantes det også forskjeller mellom de danske landskapene og en oppfatning av Jylland som langt unna for eksempel Sjælland. Da den tyske kjøpmannen Samuel Kiechel reiste gjennom Danmark på vei til Sverige i 1586, var han forvirret over hvordan de danske øyene hang sammen. Han innså at han hadde kommet til en øy etter å ha reist fra det sørlige Jylland til Fyn, fordi han hadde krysset «en sjø». Da han så krysset Storebælt og ankom Sjælland, mente han at han fremdeles var på samme øy, og at Fyn og Sjælland måtte henge sammen.¹²⁶ Likevel ble det ikke tatt noen særhensyn til de ulike danske landskapene i kirkeordinansen, slik Norge i det minste fikk en paragraf. Videre ser en at samtidas øvrighetspersoner i Norge konsekvent sammenliknet norske forhold med danske forhold, uten hensyn til variasjoner i forhold mellom de danske landskapene. Forskjellene mellom norske og danske forhold ser derfor ut til å ha vært større og mer grunnleggende enn forskjellene innad i Danmark, slik kirkeordinansen kan sies å vise. Kirkeordinansen illustrerer også øvrighetens bi-kulturelle tilhørighet ved at folk som i første rekke tilhørte primærkulturen kunne utforme ordinansen basert på sekundærkulturelle forhold. I neste rekke kan en se at Norges superintendenter – enten de var nordmenn eller dansker – sine presserende behov for en egen norsk kirkeordinans, viser de betydelige forskjellene mellom det danske og det norske riket. Det viser at det virkelig fantes det jeg tidligere har valgt å kalle den danske øvrighetens tertiærkultur. Det ene hensynet tatt til Norge i ordinansen, en enkelt paragraf, viser det fremmede forholdet de må ha hatt til tertiærkulturen: de kunne ikke tilpasse ordinansen noe mer enn å love å gjøre det seinere.

Hans Gås viser imidlertid hvordan slike teoretiske skiller kan bli overlappende og diffuse i virkeligheten. Hvor går for eksempel de kulturteoretiske skillene mellom han og Evert Bild? De tilhørte begge den samme primærkulturen i utgangspunktet, men feiden deres i den siste halvdel av 1550-åra viser at Hans i økende grad tok del i tertiærkulturen. Han identifiserte seg faktisk med tertiærkulturen ved å sidestille seg med «kongens fattige undersåtter» da han anklaget Evert for å søke egen berikelse på bekostning av folkets beste.¹²⁷ Samtidig er det viktig å påpeke at langt fra alle konflikter var forårsaket av kulturelle ulikheter. Det fant jo

---

¹²⁶ Troels Frederik Troels-Lund, *Om Kulturhistorie – Land og Folk*, bd. 1 i Troels Frederik Troels-Lund, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundre*, København 1914: 161.

¹²⁷ DN XXII nr. 500.

sted konflikter innad i Danmark også, slik som Grevefeiden, uten at det skyldtes kulturforskjeller. Hans Gås viser likevel at øvrighetspersoner som oppholdt seg i Norge over lengre tid kunne oppleve å komme nærmere tertiærkulturen og la seg forme av sine omgivelser, slik også Eske Bille hadde utviklet forståelse og respekt for Norge og nordmenn, og dermed også gode forhold til både aristokratiet og allmuen, da han var lensherre på Bergenhus i åra før 1537.¹²⁸

2.4 TELEMARKSOPPRØRET

Overføringen av bispegodset til krongodset i 1537 innebar blant annet at bergverkene i Telemark ble lagt under krona. Kristian 3. tilsatte så tyskeren Hans Glaser som bergmester.¹²⁹ Hans utarbeidet en rapport for kongen hvor han beskrev gode utsikter for bergdrift, og han ble derfor satt til å lede den videre driften. Han fikk tilsendt tyske bergmenn til å jobbe for seg. Kort tid etter ble det drevet sølvverk i Seljord, Moseberg og Samsonberg.¹³⁰ Det viste seg imidlertid at de lovende forekomstene av malm snart tapte seg. Dessuten var møtet med de norske forholdene hardt for både bergmester Hans og for bergmennene som jobbet for han. Været og reiseforholdene i de norske fjellene gjorde at Hans for det meste oppholdt seg i Skien heller enn ved verkene han hadde anlagt. Om vinteren oppholdt han seg gjerne også i Sachsen.¹³¹ Hans klagde tidlig over at bøndene i lenet ikke var samarbeidsvillige. De nektet de tyske bergmennene, ifølge han, husly, mat og skyss.¹³²

I juli 1539 skreiv Peder Hanssøn til kongen og fortalte at framgangen i bergverkene hadde vært liten fram til nå, men at nå som Hans Glaser har kommet, håpet han det ville forbedre seg. Peder sa også at han ville prøve å betale de bergknektene som hadde vært her fram til nå. Kongen hadde to måneder tidligere bedt om en rapport vedrørende dette.¹³³ Deretter beskrev Peder noe av det møtet de tyske bergknektene hadde med de norske forholdene, og det kommer fram at de tidlig strevde med det norske landskapet: «Tesligest bleff ther och en stor partt drwckned paa wegenn aff the kneckthe szom fulde mester Hans Glaser hiid wp.»¹³⁴ Hans skulle likevel klare seg med de som var igjen, mente han. Tyskerne som hadde overlevd turen opp til fjellet var imidlertid heller ikke fornøyde med forholdene. I Norge fikk de ikke tak i stort annet enn byggmel, og Peder ba på deres vegne kongen om å sende dem et skip med rugmel og malt.

---

¹²⁸ Hirth 2016: 47.

¹²⁹ DN XV nr. 548.

¹³⁰ Steen 1935: 201.

¹³¹ Bjørn Ivar Berg 13.2.2009: «Hans Glaser», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Hans_Glaser [28.2.17].

¹³² Steen 1935: 202.

¹³³ *NRR* I: 58.

¹³⁴ DN XXIII nr. 488.

Det var med andre ord ikke bare vær og landskap som satte ut de fremmede bergknektene. Norsk mat og drikke var heller ikke tilfredsstillende.¹³⁵ To måneder seinere skreiv nok en gang Peder til kongen, og minte kongen på at det ikke var han, men Peder Skram som var forlent med Skien, der de fleste bergverkene var. Derfor kunne ikke Peder Hanssøn gripe inn i saker relatert til bergverkene.¹³⁶ Peder Hanssøn var imidlertid hovedlensherre på Akershus, og hadde dermed oppsyn med blant annet Peder Skrams len. Det kan virke som Peder Hanssøn syntes det lå for mye ansvar på han, og at han derfor ønsket flere oppgaver delegert nedover til lensherrene i de underliggende lenene. Dette understøttes av at Peder Hanssøn ved flere anledninger ga uttrykk for at han ønsket at kongen skulle komme til det norske riket.¹³⁷ På den andre siden kan det hende han simpelthen var misfornøyd med hvordan Peder Skram forvaltet sitt len. Det kan virke slik i et brev Peder Hanssøn sendte kongen i november samme år. Der skreiv han først at han skulle sende sine skrivere til kongen den påfølgende dagen for å overlevere skatten. Han hadde skrevet til Peder Skram om den samme skatten, og bedt han om svar, men Peder Hanssøn hadde ikke mottatt noe svar.¹³⁸ Peders poeng om at han ikke hadde hovedansvaret i Peder Skrams len later til å ha kommet fram. Et udatert brev, men som gir uttrykk for å svare på Peders Hanssøns brev, forteller at kongen skulle sende mellom fire og seks menn «*som skall skaffe att bønderne skvlle lide och were bersfolkedt bistantige*».¹³⁹

I det tidligere nevnte brevet fra november samme år uttrykte Peder også bekymring for at han ville få trøbbel med de tyske bergmennene. De hadde ennå ikke mottatt verken rug, malt eller flesk, og nå var det kommet til november. Peder fryktet derfor at de ikke ville kunne motta det før året etter, hvilket han tydeligvis så som problematisk. Han understreket så videre at det var over 15 mil fra Akershus til Skiens beste gruve, og skulle ønske at Peder Skrams len ble forlent til seg sjøl, eller i det minste til «*enn andenn karll szom kand driffue thet mett stor magt*».¹⁴⁰ Dette begrunnet Peder Hanssøn med at verken bøndene eller futen i lenet hørte på han. Så snart Peder hadde dratt fra lenet, uttrykte fut og allmue at de ikke hadde noe med han å gjøre.¹⁴¹ Peders frustrasjon kom da også til uttrykk i at Peder Skram fikk pålegg fra København om å erstatte futen sin i Skien syssel, fordi «*then forstører bergwerket, som ther nu er*».¹⁴² Skien syssel ble for øvrig gitt til den norsk-naturaliserte Iver Jenssøn i 1545, og i 1546 ble verkene

---

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ DN XXII nr. 428.

¹³⁷ Se for eksempel DN XXII nr. 428 og DN XXIII nr. 471.

¹³⁸ DN XXIII nr. 490.

¹³⁹ DN XXII nr. 429.

¹⁴⁰ DN XXIII nr. 490.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² DN XV nr. 552.

lagt under Peder Hanssøns forvaltning.¹⁴³ Under Iver endret lenet navn til Bratsberg len, etter gården han bodde på.¹⁴⁴ Siden lå lenet under Klaus Huitfeldt, Peder Huitfeldt, Kristian Munk, Peder Bild og Mogens Pederssøn.¹⁴⁵ Bratsberg ble til slutt forlent tilbake til Peder Skram i 1565, som hadde det fram til det midlertidig ble forlent til Erik Munk i 1572.¹⁴⁶ Peder Skram var dessuten riksråd, så sjøl om det kan se ut som Peder Hanssøn hadde sine klager på hvordan Peder Skram dreiv lenet sitt, må sistnevnte likevel ha nytt kongens anerkjennelse.¹⁴⁷

To uker etter det nevnte brevet fra november minte Peder kongen nok en gang på at kongen måtte sende mel og malt til bergmennene. Hvis ikke var kongen nødt til å skrive til Peder og la han få vite hvordan han skulle hanskes med dem.¹⁴⁸ Mangelen på tysk mel og malt må ha ført til at bondebefolkninga ytte enda hardere for at bergmennene skulle klare seg. Ut fra kongens utstedte vernebrev var dessuten bøndene pålagt å hjelpe dem med mat, ly og skyss når de skulle trenge det.¹⁴⁹ Da situasjonen kulminerte i 1540, kom det ikke fra tyske bergmenn fordi de måtte hanskes med norsk brød, norsk øl og dårlig infrastruktur i et krevende landskap. Opprøret kom fra en frustrert bondebefolkning. Bøndene fikk til slutt nok av å gi opp gårdene sine, frakte bergmennenes varer, betale skatter mot norsk lov, og dessuten måtte ta imot fremmed mynt som betaling for varene sine. De sluttet derfor å selge varene sine til bergmennene, og jagde dem ut av lenet.¹⁵⁰

At tyskerne brakte med seg en ganske gjennomført luthersk religionspraksis kan, som også Rian har påpekt, ha bidratt til bøndenes bitterhet. Kristian 3. hadde jo foreløpig innført reformasjonen ganske varsomt, så bergmennenes nokså radikale lutherdom må ha kollidert med bøndenes tradisjonsrike katolisisme.¹⁵¹ En annen grunn til å anta at bøndene ergret seg over de lutherske bergmennene er at bøndene uttrykte at de nektet å betale avgiftene til biskopen, fordi de hevdet de ikke hadde noen biskop.¹⁵² Dette viser til at den gamle biskopen deres Hans Rev hadde blitt avsatt i 1537, og at det ikke hadde blitt utnevnt noen ny superintendent på dette tidspunktet. Superintendenten Geble Pedersson i Bergen var derfor det nærmeste telemarkingene kom noen biskop på dette tidspunktet.

---

¹⁴³ *NRR* I: 76, 85.

¹⁴⁴ Steinar Imsen og Harald Winge, *Norsk historisk leksikon*, Oslo 1999, «Len»: 260.

¹⁴⁵ Yngvar Nielsen, *Tidsrummet 1537-1588*, bd. 4, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, Kristiania 1909: 83.

¹⁴⁶ *Ibid*; *NRR* II: 5-6.

¹⁴⁷ *DN* XV nr. 715; Carl Frederik Bricka (red.) u.å.: «Peder Skram», *DBL*, tilgjengelig fra <http://runeberg.org/dbl/16/0090.html> [14.4.17].

¹⁴⁸ *DN* XXIII nr. 491.

¹⁴⁹ *NRR* I: 58-59.

¹⁵⁰ *DN* XIII: 656.

¹⁵¹ Rian 1995: 52.

¹⁵² Steen 1935: 202.

Kristian 3. sendte så brev til nordmannen Stig Bagge, den norsk-naturaliserte Peder Hanssøn og danskene Tord Rod og Klaus Bille, lensherrene i henholdsvis Lista, Akershus, Bergenhus og Båhus. På oppfordring fra Peder Hanssøn beordret Kristian dem å rykke mot Telemark for å stevne bøndene.¹⁵³ Kristian tilbød også å sende forsterkninger ved behov.¹⁵⁴ Bøndene ble tilbudt forhandlinger uten våpen. På tinget i Hjartdal ble fem ledere av seksten utpekte dømt til døden. En av de andre lederne måtte halshogge de fem dødsdømte, og de resterende ble dømt til høye bøter. Allmuen måtte sverge evig troskap til kongen.¹⁵⁵

De kulturelle møtene her kan sees i flere ledd. Peder Hanssøn hadde kjennskap til norske forhold fra før av, men han strevde med å holde kontroll og oppsyn med det som foregikk ved bergverkene, særlig på grunn av de store avstandene. 15 mil var langt å reise, spesielt for en med så mye ansvar som Peder hadde. Samtidig var han dyktig og forutseende, illustrert ved purringene han sendte til kongen om de tyske bergmennes behov for importert mat og drikke. Peder forsto at det kunne få konsekvenser om de ikke fikk maltet og melet de ønsket. Bergmester Hans Glaser må på sin side ha mislikt Norge, ettersom han stort sett holdt seg ved kysten framfor i innlandet der gruvene var. Han reiste dessuten til Sachsen om vinteren, som må bety at det norske klimaet kunne virke svært forbitrende på en person uten noe erfaring fra Norge. De tyske bergmennene må ha opplevd noe av det samme, men de hadde naturligvis ikke muligheten til å reise bort fra gruvene. Deres møte med Norge fikk en brå start da mange druknet alt på vei opp til gruvene. Som bergmenn hadde de sannsynligvis en viss erfaring med fjellendt landskap og vrient terreng, men den norske veien opp til fjellene må likevel ha vært en utfordring for de fleste. At de heller ikke nøyde seg med maltet og melet i Norge viser at sjøl små kulturelle forskjeller kunne ha stor betydning. Ikke bare likte de det ikke særlig godt, de måtte få kongen til å sende dem bedre forsyninger fra Tyskland, slik tilfellet siden også skulle vise seg å være for landsknektene under sjuårskrigen.¹⁵⁶ Bergmennene må også ha følt seg fremmedgjort overfor den norske allmuen, og det skyldes trolig begge parter. Det skal ha vært omtrent 100 bergmenn sendt til gruvene.¹⁵⁷ Det må altså ha vært et titalls bergmenn ved hvert verk. De hadde antakelig også med seg familiene sine.¹⁵⁸ Bøndene ble pålagt å stå for losji, så det kan ikke ha blitt bygd hus til bergmennene. Derfor har de sannsynligvis holdt seg sammen med sine egne, og neppe omgått bøndene for å sosialisere. Dette må ha distansert dem

---

¹⁵³ DN XXII nr. 433. Peder Hanssøns oppfordring i DN XIII: 656.

¹⁵⁴ DN XXII nr. 434.

¹⁵⁵ Geir Atle Ersland; Hilde Sandvik, *Norsk historie 1300-1625*, Oslo 1999: 200.

¹⁵⁶ NRR I: 387-388. Se også kapittel 2.5.1.

¹⁵⁷ Dag Aanderaa, *Telebondens ære og kongens makt*, Hjartdal 1990, tilgjengelig fra <http://hjartdalhistorielag.no/innhold1/bondeopproer.pdf> [28.2.17].

¹⁵⁸ Ersland m.fl. 1999: 200.

ytterligere fra allmuen, som på sin side trolig så på dem som et kulturelt fremmed element iblant seg. Bøndenes syn på saken viser seg i hvordan det endte. Tysktalende gruvearbeidere med protestantisk religionsutøvelse, samt kongelig krav på gratis skyss, fyringsved, handel med egen valuta, og til og med steder å bo, førte til kulturkollisjon med bøndene, som kun fikk mindre gunstige levekår med bergmennene rundt seg. Resultatet av dette brå kulturmøtet var altså opprør med påfølgende strenge straffer og henrettelser.

Også her er det vrient å plassere de ulike leddene i det teoretiske rammeverket, men det kan likevel avdekke en interessant konklusjon om en forsøker: Peder Hanssøn ser ut til å ha hatt større innsikt i de andre kulturene enn kongen. Han kan derfor sies å ha hatt større kjennskap til tertiærkulturen enn kongen hadde. Det gir også mening, da Peder hadde vært lensherre i Norge i over et tiår da opprøret fant sted, mens Kristian 3. bare hadde besøkt Norge én gang som hertug da han ledet en delegasjon til Oslo i 1529.¹⁵⁹ De tyske bergmennene er derimot vanskeligere å plassere. På den ene siden kan en si at de representerte krona, og at de derfor sto i samme forhold til de norske bøndene som den danske øvrigheten gjorde. Den danske øvrigheten var jo et mangfoldig sjikt med svært varierende kjennskap til norsk allmue og norske forhold. På den andre siden kan tyskerne til en viss grad sies å tilhøre kongens sekundærkultur, da Kristian 3. var langt mer tysk enn dansk i sinn og kultur.¹⁶⁰ I så måte ser det ut til at det først og fremst var bøndene Kristian 3. undervurderte. Dette var kulturen han kjente dårligst, og det var også de som gjorde opprør.

Bondeopprøret kan også ha inspirert bøndene i Råbyggelaget året etter.¹⁶¹ I 1541 reiste 18 bønder til Nedenes og slo brutalt i hjel Peder Hanssøns fut med en stor klubbe de hadde festet pigger til. Deretter dro de 14 mil videre for å drepe lensherren i Lista, Stig Bagge. I sin rapport til Danmarks kansler Johan Friis var Stig åpenbart lettet over å ha sluppet unna: «gud tiill lycke att ieg icke hemme war».¹⁶² Også dette endte med at opprørslederne ble henrettet. Det er ikke like lett å skylde på kulturkollisjon som årsaken til dette. Det er usikkert om futen til Peder Hanssøn var norsk eller dansk. Navnet hans, Nils Skredder, gir ikke noen indikasjon på annet enn hva han må ha jobbet som, og korrupsjon og maktmisbruk var uansett utbredt blant futene.¹⁶³ Lensherren Stig Bagge var norsk, faktisk fra Kvinesdal, og var dermed ikke i noen dansk-norsk kulturstrid med allmuen. Han var imidlertid en hard lensherre.¹⁶⁴ Opprøret i Nede-

---

¹⁵⁹ Øystein Rian 13.2.2009: «Christian 3», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christian_3 [14.5.17].

¹⁶⁰ Rian 1997: 46.

¹⁶¹ Ersland m.fl. 1999: 200.

¹⁶² *DN XVI* nr. 605.

¹⁶³ Moseng m.fl. 2003: 152. For Nils Skredders navn se Masdalen 2016: 367.

¹⁶⁴ Carl Frederik Bricka (red.) u.å.: «Stig Bagge», *DBL*, tilgjengelig fra <http://runeberg.org/dbl/1/0435.html> [28.2.17].

nes kan altså ikke sies å være avgjort kulturelt fundert, men det er ikke usannsynlig at det var inspirert av opprøret mot de tyske bergmennene året før, og dét var definitivt et resultat av to ulike kulturer som ikke kom overens.

Peder Hanssøn fortsatte å streve med å få kongen til å forstå de norske forholdene. En gang i første halvdel av 1542, altså fire år før bergverkene ble lagt under Peders forvaltning, skreiv han til kongen og fortalte om den ineffektive bergdriften. Nok en gang presiserte Peder avstanden fra sitt eget len til verkene:

Jtem ther paa giiffuer Per Hanszenn tilkenndhe att hand er langt frann bergkwerckit och nar hand drager tiidtt thaa kand hand icke ende samme reysse myndre end i fiorthenn dage eller iij vgger att kongelig maiestatts ther fore welle ansee Per Hansens leyglighedtt oc att thet icke wore kongelig maiestatts gaffuenn att handtt haffde ther nogett att bestille frann thenn beffalling somm hand haffuer ther hoess slotet.¹⁶⁵

Tilsynet la tydelig beslag på Peders tid, og følgelig mente han at heller ikke kongen var tjent med at han måtte reise fram og tilbake mellom slottet sitt og bergverket. Videre viste Peder til et brev kongen har sendt han tidligere med påbud om at Peder «schall tilholle bynderne wdj hanns leenn att skulle gjøre by[n]d[erne] bergkwercket tilføringh».¹⁶⁶ Peder fortalte så kongen at «the lenn somm hand haffuer wdj beffaling ligge langt frann bergkwerckit wdenn thee lenn somm nest ligge thee ligge ther viij mille frann».¹⁶⁷ Det kan her se ut til at kongen i etterkant av telemarksopprøret forsøkte å fordele underholdsansvaret på flere len for å forhindre nok et opprør. Likevel var det ikke tilstrekkelig bare å delegere ansvaret til Peder, som riktignok også hadde Nedenes i forlening. Det var nemlig ikke bare avstandene Peder strevde med å formidle til kongen, men også kontrastene mellom de norske sesongene: «Jtem thee andre kongelig maiestatts lenn ligge ther frann xij mille xvj mille oc well xxx mille saa thet er thennum icke mueligt att gjøre tilføring vdenn omm sommerenn. om vintherenn komme thee ingenn weye fore sne.»¹⁶⁸ En annen konsekvens av den norske vinteren var at det var vanskelig å få de rette forsyningene tilsendt:

Jtem kongelig maiestatt giiffuer Per Hansen tiilkiende Per Hansen att hand wdj alle mode schall tilhielppe att bergkwerckitt maa haffue synn frammgang att kongelig maiestatt ther fore wille were fortencckt wdj att tiidtt motte forskiickes meell maltt flesk erther oc andenn deell somm ther wdj landitt icke tiilfangis er oc thet motte i tiide omm aariitt tiidtt op skiickes oc icke er mueligt att th Norgis indbyggere kannndt gjøre saa møgenn tiilføring saa hasteligenn somm thee behøffue och giiffuer tilkiende att ther er et suort land met frost oc lanng winther saa att nu wdj tiisdagis laae ther ferske wand met sterck is paa saa att mand reede ther offuer.¹⁶⁹

---

¹⁶⁵ DN XXII nr. 441. Kilden er et utdrag av Peders originale brev til kongen, og omtaler Peder i tredjeperson.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

Peders gode kjennskap til norske forhold må ha gjort det frustrerende å kommunisere disse til kongen, som ikke så ut til å ta det til seg. De relativt detaljerte avstandsbeskrivelsene Peder kom med, viser at han må ha reist mye rundt sønnafjells. Da han døde i 1551, var det etter å ha falt av hesten i påsken. Han fortsatte å tjene som lensherre fram til tilstanden hans forverret seg på seinsommeren. Han ba kongen innsette en ny lensherre på Akershus, da han mente hans «tiidt bliffuer icke lang wdj thenne werdenn.»¹⁷⁰ På bakgrunn av dette kan en slutte at Peder var en aktiv kongetjener til det siste. Som vist i kapittel 2.2 hadde han et ønske om at også kongen måtte reise til Norge for å lære å kjenne de norske forholdene. Særlig to, sannsynligvis tre, brev gir uttrykk for at han aldri ga opp dette håpet. Det tredje er et udatert brev, anslått til å være fra rundt 1550. Brevet er skrevet til Eske Bille, og Oslo oppgis i diplomatariet som mulig utstedelsessted. Forfatteren er imidlertid ukjent. Et viktig trekk ved brevet er at Eske flere ganger tiltales som «Kerre her Eske».¹⁷¹ Denne formuleringen og stavemåten forekommer kun i fire trykte diplomer etter 1540, inklusive dette.¹⁷² De tre andre er med sikkerhet skrevet av Peder Hanssøn. Det er derfor sannsynlig at han også har skrevet dette siste diplommet. Dessuten handler det om gjengjerden, i likhet med to av de andre breva Peder skreiv til Eske, i henholdsvis 1547 og 1548.¹⁷³ Forfatteren uttrykte at det vil være best om gjengjerden «y ethers lenn bleffuer bestaaendis tiill hans naades kongelige maiestatts tiillkompst. Oc ther szom hans naade viill op tiill berckuerkitt att hun kunde tha vere rede for hans naade forthj att thet er rett vegen op tiill berckuerkitt y gennem Brunlag lenn.»¹⁷⁴ Forfatteren ga altså uttrykk for å kjenne veien til bergverkene godt. Dette styrker sannsynligheten for at forfatteren er Peder, da han på slutten av 1540-tallet må ha vært den lensherren i Norge som hadde besøkt bergverkene mest. At veien gikk gjennom Brunla styrker sannsynligheten ytterligere, ettersom han vil ha kommet gjennom Brunla len om han dro fra Akershus. Om en så godtar at Peder er brevets forfatter, ser en at han helt fram til sin død i 1551 oppfordret kongen til å reise til Norge, i dette tilfellet gjennom kongens daværende rikshovmester Eske Bille. Og sjøl nærmere et tiår etter opprøret i Telemark, ønsket han fortsatt at kongen skulle reise til bergverkene. Dette var nok fordi Peder ville at kongen skulle få oppleve de norske innlandsavstandene, og ikke bare seile inn og ut Oslofjorden.

---

¹⁷⁰ DN XXII nr. 476, nr. 477.

¹⁷¹ DN XXIII nr. 542.

¹⁷² De andre er DN XIII nr. 686, nr. 689 og DN XXII nr. 537.

¹⁷³ DN XIII nr. 686, nr. 689; DN XXIII nr. 542.

¹⁷⁴ DN XXIII nr. 542.

2.5 SJUÅRSKRIGEN

I 1559 døde Kristian 3., og året etter døde Gustav Vasa. Deres respektive sønner og etterfølgere, Fredrik 2. og Erik 14., hadde begge et ønske om å vinne politisk respekt raskt. De to unge kongene hadde begge vokst opp i en adelig krigskultur, og hadde ikke den samme erfaringen med krig som sine fedre. Etter Sveriges løsrivelse fra treriksunionen i 1523, og Kristians seier i grevefeiden i 1536, hadde de to kongene ført en langt mer forsiktig utenrikspolitikk, enn riktignok ikke fri for feider. Gustav hadde investert mye i utviklingen av et permanent militærvesen som baserte seg på rekruttering av bønder som yrkessoldater. Kristian hadde vist til leidangplikten i Norge, men hadde stort sett godtatt skattepenger framfor utrustede krigsskip. Den relativt svake norske adelen bidro også til at Norge derfor var den mest sårbare delen av oldenborgunionen, hvilket svenskene også var klare over.¹⁷⁵ Erik begynte straks å ruste opp, og i 1561 forlangte han at Fredrik skulle signere en våpenhvileavtale for ett år framover. Erik satte også de danske leopardene og den norske løven inn i våpenskjoldet sitt som svar til at Fredrik hadde tre kroner i oldenborghusets våpen. Fra 1561 begynte også Fredrik å ruste opp, og han inngikk også allianseavtaler med Lübeck og den polske kongen, samt en fornyet vennskaps-traktat med Russland. Han hadde dessuten forbindelser gjennom blod og vennskap til mange flere europeiske fyrstehus enn hva Erik hadde.¹⁷⁶ Årsakene til at den nordiske sjuårskrigen brøyt ut i 1563 er med andre ord sammensatte, og en kan peke på langt flere forhold enn de ovennevnte, men for denne oppgaven er det ikke sjølve forløpet som er det vesentlige. Hovedpoenget er at ansvaret for ledelsen av krigføringen i Norge primært falt på danskfødte lensherrer. De hadde både bondesoldater og profesjonelle tyske landsknekter – leiesoldater – til sin disposisjon. I noen tilfeller var det imidlertid ikke kvaliteten på troppene som var utfordringen, men snarere sjølve krigføringen. For i likhet med bergmennenes tilfelle i Telemark, var risikoen høy for å treffe ulendt terreng eller lange avstander.

I 1564 rykket svenske tropper inn i Trøndelag og vant kontroll over trondheimsregionen. I forkant av invasjonen hadde de propagandert aktivt overfor befolkningen og spilt på den danske øvrighetens rolle som fremmede makthavere. Da svenskene så tok kontrollen, vant de en viss oppslutning blant befolkningen, særlig blant borgerne og prestene.¹⁷⁷ Det var vanlig blant befolkningen å føye seg etter den kongen som hadde makta over området de bodde i, for å redusere plyndring fra kongens menn. En kan derfor ikke automatisk slutte at trønderne hyllet Erik 14. fordi de så på danskene som mer kulturelt fremmede, eller i større grad som okkupanter,

---

¹⁷⁵ Moseng m.fl. 2003: 176-177.

¹⁷⁶ Rian 1997: 90-93.

¹⁷⁷ Ibid: 95.

enn svenskene. Likevel må flere ha favorisert svenskene, særlig blant de geistlige. Dette hang sammen med deres tilknytning til den gamle erkebiskopen Olav Engelbrektsson og hans motstand mot danskene.¹⁷⁸ Den tidligere nevnte kanniken Kristoffer Henriksson var dessuten sønn av Nils Henrikssons uekte sønn, som hadde sett sin fars gods bli overtatt av danske svigersønner. Kristoffer og hans far hadde derfor åpenlys motvilje mot danskene.¹⁷⁹ Flere trøndere hjalp dessuten svenskene villig med å samle inn troskapseder fra den øvrige befolkningen. Da Erik Rosenkrantz dreiv svenskene ut av lenet igjen, sverget de på ny troskapsed til Fredrik 2.¹⁸⁰

Tre år seinere, i 1567, rykket svenskene inn sønnafjells. Til tross for at de også der hadde drevet aktiv propaganda blant befolkningen, fikk de ikke den støtten de hadde fått i Trondheim. Flere steder inngikk bøndene på begge sider lokale fredsavtaler. Mange bønder betalte også «brannskatt», der de for en sum penger slapp at gårdene deres ble brent ned. Andre bønder var ikke like heldige. Det var vanlig å bli utsatt for ødeleggende herjing og plyndring, og det fins også tilfeller der de ble massakrert.¹⁸¹

2.5.1 KRISTIAN MUNK

I det sønnafjellske Norge var det lensherren på Akershus, Kristian Munk, som hadde hovedansvaret for krigføringen. Brev han sendte til kongen gir et innblikk i forskjellene mellom krigføring i Norge og i Danmark, samt hvordan dette ble oppfattet av en dansk lensherre. Allerede høsten 1563 sendte Fredrik 2. brev til Kristian Munk, og informerte om at kongen i frykt for svenske innfall ville sende tyske landsknekter og riddere som kunne beskytte kongens undersåtter dersom fienden skulle komme. Landsknektene var profesjonelle tyske leiesoldater. De hadde i løpet av 1500-tallet kommet til å dominere slagmarkene i Europa med sine piker og hellebarder.¹⁸² Fredrik hadde god tilgang på disse gjennom sine forbindelser til de europeiske fyrstehusene. Han var imidlertid bekymret for hvordan de tyske soldatene skulle forsørges fordi han ikke kjente forholdene i området mot svenskegrensa. Han ba derfor Kristian Munk undersøke om det vil la seg gjøre å forsørge de tyske soldatene med mat og øl, og straks rapportere tilbake til kongen.¹⁸³ 3. april 1564 sendte Fredrik enda et brev til Kristian hvor han tydelig var opptatt av at de tyske knektene skulle ha det bra. Han skulle sende noen flere knekter til Kristian, og ba han finne en måte å betale lønn til disse på. Dersom Kristian sjøl ikke hadde

---

¹⁷⁸ Moseng m.fl. 2003: 177.

¹⁷⁹ Masdalen 2016: 360.

¹⁸⁰ DN XXII nr. 538.

¹⁸¹ Rian 1997: 94-95.

¹⁸² Robert Jones, *Knight: The Warrior and World of Chivalry*, Oxford 2011: 216-217.

¹⁸³ NRR I: 387-388.

pengene til å gjøre det, skulle han gjøre sitt beste for å finne noen å låne av, enten av adelen, prester, borgere eller rike bønder. Om han ikke fant noen måte å betale dem på, skulle han i hvert fall sørge for at knektene ble gitt proviant som lønn.¹⁸⁴ Da Kristian mottok brevet, hadde han tre dager tidligere fått vite at svenskene hadde reist fire mil inn i Norge og inntatt tre sokn. Kristian hadde derfor reist mot dem og med hjelp av seinere forsterkninger jagd dem tilbake til basen sin i Sverige. Han fortalte videre kongen det han visste om de ulike svenske avdelingene, og var bekymret fordi «the swensche knegte er bedre wdrøstett till kriig end thisse norsche bønnder.»¹⁸⁵ Flere bønder lovt dessuten mye, men var uvillige når det gjaldt. Dette ser imidlertid ut til å ha vært tilfellet for svenske bønder også, for da svenskene hadde blitt jagd tilbake til basen sin, der det var stasjonert over 2000 bønder, vil ikke svenskene lenger dra lengre enn til grensa.¹⁸⁶ Deretter fortalte Kristian kongen at kongen ikke ville tro «hur wnderlig thette land begiffuer seg till att føre kriig wdj besønnderlig om sommeren», og fortalte om grunner til dette.¹⁸⁷ Det første var at elvene og fjellene ga så gode muligheter til å forsvare seg. For det andre var avstandene så store at de ikke kunne føre krig lengre enn bonden hadde mat i posen, fordi de ikke kunne skaffe etterforsyninger. Kristian strevde på dette oppdraget med å få maten til å strekke til for 14 dager. Svenskene hadde det samme problemet, og måtte derfor bevege seg videre. På turen hadde de da brent ned fem gårder, som gjorde at de norske bøndene hadde fått større mistro til svenskene. Vedrørende kongens spørsmål om lønn til landsknektene, skreiv Kristian at han ikke hadde mulighet til å betale nye knekter, sjøl med hjelp fra adelen, prestene, borgerne og bøndene. Han kunne derimot trolig få til å betale dem med proviant, men bare om det ikke var til flere enn fire avdelinger som dro nordover, eventuelt to som ble igjen for å forsvare Oslo.¹⁸⁸

I juni sto Kristian i Sarpsborg sammen med Jens Holgersen Ulfstand, lensherren i Båhus, og var klar til å angripe Dalsland samtidig som kongen rykket inn lenger sør. Kristian turte ikke samle flere enn 3000 soldater, fordi ellers ville lenet være for truet av svenskene i andre områder. Han ønsket også at kongen «wnnde oss enn fenniche knechte heller oc enn iij^c hage skøtter tha hobes wij nesth Guds hielp att Ethers kongelige maiestatt schulle jnngenn skade haffue ther wdaff. Oc wille wij strax giiffue oss paa toggett nar wij fonnger Ethers konngelige maiestattis schriffuelsse.»¹⁸⁹ Kristian begrunnet dette med at «thisse norsche

---

¹⁸⁴ Ibid: 402.

¹⁸⁵ DN XXII nr. 537.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ DN XXII nr. 540.

bønnder er jche møgett duliig till kriigs brug». ¹⁹⁰ I det tidligere nevnte brevet fra april skreiv Kristian at «hage skøtther besth till att bruges her wdj lanndett.» ¹⁹¹ Han ønsket altså aller helst å få tilsendt 300 av disse hakeskytterne. Hakeskyttere var også tyske leiesoldater, men de var utstyrt med hakebørser. Deres funksjon var å bistå de mer ordinære landsknektene som kjempet med piker, fra flankene. Hakeskytterne var imidlertid såkalte *doppelsöldner*, som innebar at de var dobbelt så dyre å leie. ¹⁹² Av økonomiske hensyn var det derfor også i orden for Kristian om han kun fikk tilsendt vanlige landsknekter. Det viktigste synes å være at Kristian måtte ha profesjonelle forstrekninger fordi han mente de norske bøndene ikke dugde. Det kan være fristende å peke på dette som et kulturmøte der den norske allmuen ikke svarte til den danske øvrighetens forventninger. Kristian hadde på dette tidspunktet vært lensherre ved Akershus i åtte år, i Hamar i sju år før dette, og vært tilsatt ved Kristian 3.s hoff før det igjen. ¹⁹³ Han kjente i utgangspunktet norske forhold ganske godt, som vist under, og hadde grunnlag for å kunne sammenlikne sin sekundær- og tertiærkultur da han omtalte de norske bøndenes udugelighet. Imidlertid er bildet litt mer sammensatt. Sveriges militære var som nevnt basert på permanente yrkessoldater rekruttert fra bøndene. De var derfor trolig mer disiplinerte enn Kristians «udugelige» bondesoldater. ¹⁹⁴ Likevel fantes det også motvilje blant svenskene, og de strevde med å mobilisere flere soldater enn det som tilhørte den permanente hæren. Det danske riksrådet sleit også med å mobilisere danske bondesoldater, og det ser ikke ut til at de var noe mer dugelige enn de norske. Det er heller ingen grunn til å tro det, ettersom krig primært var gevinstpotensial for elitene i samfunnet, mens bøndene risikerte livet for noe de i de fleste tilfeller ikke tjente noe på. ¹⁹⁵ Dette var knyttet til deres stand framfor kultur, og det er derfor ingen grunn til å betrakte det som noe særnorsk.

Da felttoget til Dalsland var over, skreiv Kristian i november 1564 til kongen at han hadde mottatt kongens brev med pålegg om å skaffe folk og dra med dem og de tyske landsknektene til Jemtland og Herjedalen for å drive ut svenskene. Kristian informerte kongen om avstandene og terrenget mellom Akershus og Herjedalen:

Saa er thett enn lanng wey thiidt heenn thij ther er x mille och xij mille skouge offuer att drage som ingenn gorde findis hos och wmuliggt er att bringe reysse tøg ther offuer och icke heller well kanndt bringe fodfolch ther offuer wdenn the som kanndt løbe paa

---

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ DN XXII nr. 537.

¹⁹² Matthieu E. Chan Tsin, Landsknechte, i Clifford J. Rogers (red.), *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, bd. 1, Oxford 2010: 487.

¹⁹³ Øystein Rian 13.2.2009: «Christen Munk», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christen_Munk [25.2.17].

¹⁹⁴ Ersland m.fl. 1999: 206.

¹⁹⁵ Moseng m.fl. 2003: 181.

skeer. Och thennd geniste wey er lxxx store mille att drage och jnngesteds paa weyenn er prouianntt att bekomme.¹⁹⁶

Her ser det ut til at Kristian hadde kjennskap til landet han var lensherre i, mens kongen ikke forsto de store avstandene. Han forklarte videre at sjøl om de norske bøndene klarte seg med sin egen proviant, var det umulig for han å ta med de tyske knektene uten øl, brød og hus:

Jche kanndt mandt heller bere saa møgenn prouiant mett som folchett kunde wnderhollis aff. Ther som the norske enndt skønnntt mett armod kunde wnderholle thennom aff huis the kunde bere mett thennom thaa er thett mig wmuligtt att bringe the tydske knegte ther henn thij mand fannger iche øll brødt husse eller nogenn prouianntt paa samme tog och wiille the slett ingenn nødt liide menn wiille were hollenn epher theris artichels liudellse huilchett mig iche staar tiill att giøre.¹⁹⁷

Kristian hadde altså erfaring med hvordan det var å reise med soldater i det norske riket. Fredrik 2. på sin side hadde lite kjennskap til norske forhold. Kongen fikk også forklart at dersom Kristian skulle reise 80 mil nordover, ville svenskene kunne innta Akershus len med kun en liten styrke. Fredriks mangel på norgeskunnskap kunne ha ført til enorme tap av land, og det kan gjennom disse breva se ut til han ble reddet av sine mer kunnskapsrike lensherrer.

2.5.2 ENNO BRANDRØK

Da Erik 14. i 1567 igjen rykket inn sønnafjells, var det med enda større ambisjoner enn da han invaderte Trøndelag i 1564. Denne gangen ønsket han å nå helt til Island, og han hadde blitt forsikret om at så snart troppene hans viste seg i Norge, ville de få så stor oppslutning blant nordmennene at de ville kunne føre et uavbrutt seierstog fra Akershus til Bergenhus.¹⁹⁸ Erik 14. hadde sentralisert makta hos seg sjøl på bekostning av sine hertugbrødre Johan og Karl, og ikke minst den svenske høyadelen. Beslutningene Erik tok var dessuten i økende grad preget av hans stadig tydeligere sinnssjukdom. Det skulle særlig vise seg da han i 1567 begynte å henrette adelsmenn. Dette ledet til at Eriks brødre allierte seg med adelen mot Erik. I 1568 ble han avsatt og tatt til fange. Dermed ble den eldste av de to brødrene innsatt som Johan 3. Eriks ambisjoner i 1567 var imidlertid neppe utelukkende utslag av psykisk labilitet. Forsikringen om den store oppslutningen hadde han fått av Enno Brandrøk, som hadde ankommet det svenske hoffet tidlig i 1567.

Enno var sønn av nordmannen Kristoffer Trondsson. Kristoffer hadde vært erkebiskop Olav Engelbrektssons fremste militære sjef. Det var han som hadde ført Olav fra Steinviksholm til Nederlandene på pfalzgreve Fredrik 2. sine skip i april 1537. Deretter hadde han gått i tjeneste

---

¹⁹⁶ DN XXII nr. 544.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Nielsen 1909: 151-153.

hos pfalzgreven. Enno ble født i 1538 mens Kristoffer levde i landflyktighet. Allerede i 1542 søkte Kristoffer til Kristian 3. om igjen å få bli en kongens mann.¹⁹⁹ Erik Opsahl har vist til blant annet Johan Friis sin anbefaling til kongen om å godta Kristoffer, for å poengtere at også dansker kunne se nytten av å ha menn med kjennskap til norske forhold i forvaltnings-systemet.²⁰⁰ Kristoffer ble tatt inn i varmen igjen, og Enno vokste trolig opp delvis i Danmark. Fra tidlig alder virket han imidlertid som leiesoldat over store deler av Europa, i krig mot blant annet tyrkere, spanjoler og skotter. Da han dukket opp hos Erik 14. i 1567, hadde han allerede kjempet på Fredrik 2.s side de første åra av sjuårskrigen. Kristoffer Trondsson nevnes siste gang i kildematerialet i 1564, og kona hans omtales som enke i 1565.²⁰¹ Enno var dermed trolig i Norge for første gang i forbindelse med farens arv. Etter å ha tatt opp kontakten med slekta si på Vestlandet, reiste han til Erik 14. og fortalte om hvor lav nordmennes lojalitet til Fredrik 2. var. Fra Sverige skreiv Enno flere brev til den norske adelen der han oppfordret dem til å drepe «så mange juter, man uti Norge kan overkomme».²⁰²

Den historiografiske konsensusen om å avvise Ennos påstander om brei politisk misnøye og lite lojalitet blant nordmenn på bakgrunn av hans livsførsel, har blitt noe utfordret og nyansert i det siste. Det har blitt vist til at svenskene vant en viss oppslutning i Trøndelag tre år tidligere, men at dette forutsatte at de svenske styrkene var til stede. Ennos forbindelser var sterkest på Vestlandet, der han hadde slekt, og det var veldig lite gunstig for disse som befant seg så langt unna svenskene, å slutte seg til Erik 14. Enda mindre gunstig var det å starte åpent opprør mot danskene.²⁰³ Det var dessuten neppe særlig inspirerende for de eventuelt opprørslystne å se Ennos utsending, fetteren Jon Laurentsson, bli fengslet da han ankom Bergen med oppfordringene fra Enno. Jon slapp fra det med livet i behold ved å betale 100 daler.²⁰⁴ En kan altså ikke utelukke at det fantes et visst hold i Ennos påstander om norske adelsmenn som heller ville sverge troskap til Erik 14. enn til Fredrik 2., og som var misfornøyde med det danske regimet i Norge, men disse ville ikke hatt mulighet til å reise seg mot danskene om de så ville.

Enno sin tidligere nevnte garanti til Erik om at nordmennene ville reise seg mot danskene så snart de fikk svenske tropper, ledet til at svenskene rykket inn i Østerdalen kort tid etter Enno kom til Sverige. Her skulle det imidlertid vise seg tydelig at Ennos lovnader om umiddelbar norsk oppslutning ikke stemte. Svenskene plyndret mange steder i Østerdalen og på

---

¹⁹⁹ *DN XXII* nr. 439.

²⁰⁰ Opsahl 2015: 159.

²⁰¹ Audun Dybdahl 13.2.2009: «Christoffer Trondsson Rustung», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christoffer_Trondsson_Rustung [9.4.17].

²⁰² Nielsen 1909: 153.

²⁰³ Moseng m.fl. 2003: 179.

²⁰⁴ Nielsen 1909: 153.

Hedmarken, men bøndene var stort sett passive så langt det lot seg gjøre. Svenskene rykket så sørover mot Akershus. I Oslo satte Kristian Munk fyr på byen sammen med byborgerne for at svenskene ikke skulle kunne bruke husene deres til ly for vinteren.²⁰⁵ Redningen kom igjen fra Erik Rosenkrantz på Bergenhus, som med store vanskeligheter hadde samlet bondesoldater som skulle komme østlendingene til unnsetning. Erik hadde til og med henrettet bondeledere for å avskrekke dem som prøvde å sno seg unna.²⁰⁶ Sjøl om Enno riktignok hovedsakelig appellerte til vestlendingene i breva sine, hadde nok ikke Eriks umaker noe med dette å gjøre. Enno sine brev var rettet til de adelige og geistlige kontaktene hans, og som vist tidligere var uvilligheten blant bøndene til å delta i krig regelen heller enn unntaket.

Sjøl om en ikke blankt avviser Ennos påstander, er det likevel vanskelig å finne ut hva som var sant, hva som var overdrevet og hva som var oppdiktet. Bakgrunnen hans som omflakkende leiesoldat på kontinentet innebar at han hadde hatt en rekke forskjellige lojaliteter sjøl. Det er ikke utenkelig at han førte noe av sitt løse forhold til lojalitet over på norske adelsmenn. En kan heller ikke legge all skyld på den ustabile Erik 14., som jo ble avsatt året etter. Både Johan 3. og hertug Karl stolte nemlig fortsatt på Enno.²⁰⁷ Nordmenn hadde imidlertid tidligere vist at de kunne vise lojalitet overfor svenskene under gunstige forhold, slik som i Trøndelag i 1564.²⁰⁸ Det kan derfor ha ligget noe i Ennos påstander. Likevel røvet han med seg en formue i verdigjenstander fra Karls skattkammer i 1569. To år etter ble han arrestert, men han rømte da han skulle i avhør. Etter enda et halvt år og tre rovmord ble han igjen arrestert, og døde endelig på steile og hjul i Tyskland.²⁰⁹ Det er god grunn til å være skeptisk til det meste ved Enno grunnet hans karrierebakgrunn og hans åpenbare sluhet. Likevel betyr ikke det at alle hans utsagn nødvendigvis var løgn.

2.6 DANSK FORVALTNINGSPRAKSIS I NORGE?

Bøndene hadde mulighet til å virke inn på beslutninger hos øvrigheten, først og fremst gjennom deres representanter i lokalsamfunnet; lensmenn og lagrettemenn (se kapittel 3.3). Steinar Imsen har påpekt at befolkningen og sentralmakta hadde felles interesser i samarbeid og forhindring av korrupsjon og maktmisbruk i forvaltningssystemet. Ifølge han ble bondemotstand mot øvrigheten «[i] økende grad [...] kanalisert inn i et offentlig system for løsning av slike

---

²⁰⁵ Ibid: 154.

²⁰⁶ Moseng m.fl. 2003: 180.

²⁰⁷ Masdalen 2016: 110.

²⁰⁸ Moseng m.fl. 2003: 179.

²⁰⁹ Rolf Danielsen 13.2.2009: «Enno Brandrøk», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Enno_Brandr%C3%B8k [10.4.17].

konflikter, hvilket som oftest betydde rettssystemet.»²¹⁰ Imsen hevder også at lensherrene flest søkte samarbeid og enighet med allmuen, men påpeker også at det fins visse unntak.²¹¹

2.6.1 LUDVIK MUNK

Ludvik Munk er et eksempel på et slikt unntak, samtidig som tilfellet hans viser den felles interessen bøndene og kongen til sjuende og sist hadde i et effektivt og rettferdig forvaltningsapparat. Ludvik hadde tjenestegjort i sjuårskrigen, og ble i 1571 forlent med Trondheim len.²¹² Etter kort tid oppsto det konflikt med bøndene i Gauldalen da Ludvik og futen hans innførte to nye skatter som brøyt med gammel tradisjon. Bøndene klagde Ludvik inn for kongen, og Ludvik anklagde bøndene for opprør. Fredrik 2. ba dem ta saken til lagtinget. Mange av bøndene ville ikke møte opp da tinget ble avholdt i 1574. De fikk imidlertid et visst medhold, men lederne av opprøret ble likevel dømt fra liv og gods. 600 bønder ble også bøtelagt. Summen av de inndrevne bøtene var omtrent fem ganger høyere enn det de hadde blitt dømt til på tinget, og dette overskuddet gikk direkte til Ludvik. Skattene bøndene hadde klagd over ble opphevet, men da Ludvik sendte mennene sine for å fange opprørslederne, ble de forsøkt hindret av bønder med våpen i store deler av Sør-Trøndelag. Fem ledere ble likevel fanget, henrettet, lagt på steile og hjul, og hodene plassert på staker utenfor Trondheim.

I 1577 ble Ludvik utnevnt til stattholder i Norge. Året etter ble det avholdt herredag i Trondheim, og de henrettede opprørsledernes enker klagde inn henrettelsene for retten. Likene lå der da fremdeles på hjul. Opprørslederne ble da posthumt frikjent, enkene fikk erstatning og likene ble begravd i vigslet jord. Ludvik ble i 1583 avsatt som stattholder, men han fikk deretter Trondheim i forlening igjen i 1589, til tross for hans tidligere overgrep mot bønder som siden hadde blitt frikjent for opprørsanklagene. Dette i seg sjøl kan indikere manglende interesse for velferden til lenets innbyggere. Betingelsene var dårligere enn i hans forrige periode som lensherre, så han presset bøndene ekstra for å kompensere for dette, i tillegg til at han holdt like dårlig oppsyn med futene sine. Bøndene klagde han inn nok en gang i 1592, og fire år seinere reiste de sjøl til København i forbindelse med kongehyllingen av den da myndige Kristian 4., for å fremme sitt syn på lensherren og futene hans. Samme år ble Ludvik avsatt, og året etter, i 1597, ble det avholdt herredag i Trondheim. Der kom det fram at Ludvik blant annet hadde fysisk mishandlet byborgere, drevet ulovlig handel, jukset med vektskåler, begått underslag og drevet avvikende hekseprosesser. Han mistet dermed Trondheim len, og Kristian 4. dømte han

---

²¹⁰ Imsen 1995: 233.

²¹¹ Ibid.

²¹² *NRR* I: 676-677.

til bøter og erstatning. Dette ble imidlertid neppe fullbyrdet, da han i 1599 ble erklært fri for videre tiltale. Ludvik levde sine siste år tilbaketrasket på sine herregårder og døde i 1602.²¹³

Var så Ludvik Munk bare en hard og hensynsløs lensherre som ønsket å berike seg sjøl med de midlene han hadde tilgjengelig? En slik karakteristik vil jo kunne passe flere av hans samtidige norske standsbrødre, slik som den tidligere nevnte lensherren Stig Bagge og futen Trond Olsson (se kapittel 3.5), sjøl om de riktignok ikke viste slike dimensjoner som Ludvik. Eller var Ludviks konflikter med bøndene et møte mellom to kulturer med ulike forventninger til hverandre? Sannsynligvis var det en kombinasjon av de to. Det er naturligvis ikke noe «dansk» ved hans ondsinna framgangsmåter, men i forsvarsskriftet Ludvik skreiv i anledning herredagen i 1597 – han var nemlig ikke til stede sjøl – argumenterte han for at han hadde fulgt dansk praksis, og ikke var kjent med norske forhold. Ludviks forsvarsskrift ble ikke trodd av herredagens medlemmer, og han var nok villig til å dikte opp mange unnskyldninger for å redusere sin eventuelle straff. Likevel kommer det altså fram at det må ha vært en forskjell mellom forventningene fra den danske lensherren og hva den trønderske allmuen var villige til å akseptere. At Ludvik i det hele tatt kunne få seg til å bruke det som unnskyldning vitner om det. En av unnskyldningene han trakk fram var:

Om nogenn aff bønderne wille klage och sige thennem att haffue hafft besuering aff thett thiinde korenn, som de skulle haffue giortt wdj miell och mallt. Daa er mitt giensuar saaledes der tiill, att all korenn thindenn offuer all Thrunheims lehenn (wdenn paa nogere faa steder att gjøre), daa skiffthes denn wdj fire paarther och icke wdj threij paarther, som skier her wdj Danmarck, thenn enne paartt thager kongenn, thenn anden paartt thager kierckenn, denn thride paartt thager prestenn och thenn fierde paartt thager bundenn sielffuer, som thindenn wdgiffuer.²¹⁴

At Ludvik viste til dansk praksis i forbindelse med betalingen av tienden kan i seg sjøl indikere en kulturell forskjell, men det blir enda mer interessant når en ser at flere lensherrer, for eksempel Jesper Friis på Akershus, hadde hatt liknende utfordringer med å få bøndene til å betale tienden på rett vis.²¹⁵ Også flere andre steder i riket motsatte bøndene seg den nyinnførte tredelingen av tienden, med varierende hell. Nyordningen innebar at bondeluten, den fjerde delen av tienden som bonden disponerte over sjøl, bortfalt.²¹⁶ Tiendedelingen utløste til og med klageferder direkte fra bøndene til kongen, som det ifølge Halvdan Koht bare forekommer

---

²¹³ Njåstad 13.2.2009: «Ludvig Munk», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Ludvig_Munk [1.3.17]; Ersland m.fl. 1999: 203; Rian 1995: 85; Moseng m.fl. 2003: 151-152; Henry Bruun 1979-84: «Ludvig Munk», i *DBL*, tilgjengelig fra http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Statholder/Ludvig_Munk [1.3.17].

²¹⁴ *NHD* IV: 192.

²¹⁵ *DN* XXII nr. 478.

²¹⁶ Rian 1995: 79; Rian 1997: 133.

elleve av i kildene fra perioden 1549–1574.²¹⁷ Det var med andre ord ikke bare løse unnskyldninger Ludvik kastet ut i forsvarsskriftet sitt. Sjøl om overgrepene hans mot allmuen åpenbart ikke skyldtes kulturelle forskjeller, kan altså deler av forsvarsskriftet være forankret i en kjerne av sannhet, i den forstand at han håndhevd dansk forvaltningspraksis i det norske riket. Om så var tilfellet, er det likevel viktig å påpeke at embetsførselen hans uansett ikke kan ha vært i tråd med kongens instruksjer.

Angående beskyldninger om å ha presset bøndene for gaver, hevdet han at ingen kunne bevise at han, eller noen av hans futer, hadde tvunget noen mann til å gi dem så mye som en skilling. Han ville uansett ikke stå til rette for noe futene kunne ha gjort. Videre hevdet han at han hadde mottatt gaver på rettmessig vis, og han vil snarere takke de «dannemenn» som gang på gang hadde bevilget han med gaver i hans tid som lensherre.

Och haffuer de naarske indbøgere aff arells thiidt och hidt indthiill all thiidt hafftt dene loulige brug och seduane, saa att de faast miere endt nogenn andenn nattion vdj gandske Europa haffuer werett forerlige och gafrige emodt deresz øffrigheder, saa er dett och ett gameltt ordsprog, att ingenn mandt haffuer eller kandt faa och bekomme bedere godz endt giffuen guodz.²¹⁸

Dersom noen skulle få skylda for at han hadde mottatt mange gaver, var det altså, ifølge Ludviks resonnement, de usedvanlig gavmilde norske innbyggerne. Gaveytelser fra allmuen til øvrigheten var riktignok en institusjonalisert praksis på denne tida.²¹⁹ Det er imidlertid lite trolig at bøndene ville ha klagd over gaver de frivillig hadde gitt. Mer sannsynlig er det at Ludvik forsøkte å misbruke en «lovlig bruk og sedvane» til sin egen fordel, særlig når en tar Ludviks vandel i betraktning. 35 år seinere skulle det da komme for en dag at øvrighetspersoners utnyttning av gaveinstitusjonen slett ikke var uvanlig. Av anklagene mot futene som ble klagd inn for Bjelke-kommisjonen i 1632, var nemlig anklager om urettmessige krav på gaver blant klagene som dominerte.²²⁰ Ludvik tviholdt imidlertid på at ingenting var hans feil, det var snarere det at Norge og norske sedvaner var så annerledes som hadde ført til alt som hadde foregått mellom han og allmuen. For øvrig er det interessant at Ludvik gjør et poeng ut av at Norge er en egen nasjon, og at han sjøl ikke hører til denne. Til tross for argumenter som i stor grad ikke henger på greip, må det til sjuende og sist ha eksistert forskjeller mellom danske og norske forhold, ettersom det var dét Ludvik valgte å basere forsvarsskriftet sitt på. Avstanden mellom allmue og øvrighet var dessuten større i Danmark enn i Norge (se kapittel 3.4), og det

---

²¹⁷ Fladby 1986: 209.

²¹⁸ *NHD IV*: 197.

²¹⁹ To konkrete eksempler fra Trøndelag fins i Opsahl 2015: 149-150. For andre eksempler, se også Imsen m.fl. 1999, «Degn» og «Futeskjeppa»: 85, 129.

²²⁰ Rolf Fladby, *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, doktoravhandling, Oslo 1963: 163.

er derfor ikke utenkelig at Ludvik mente han kunne ha sluppet unna med større overgrep mot bøndene i Danmark. På den andre siden ville han i så fall befunnet seg nærmere kongen. Den danske allmuen og kongen sin felles interesse i å hindre bondeplagere som Ludvik, ville derfor også ha kunnet ført til at han ble tidligere avsatt. Dette er det ikke sikkert Ludvik var klar over, og om han var det, kunne han naturligvis ikke brukt det til sitt forsvar. Tilfellet hans viser uansett nok en gang at tertiærkulturen var mer fremmed for dansk øvrighet enn sekundærkulturen deres. Og i motsetning til for eksempel Eske Bille og Hans Gås, lot ikke Ludvik seg forme av de norske forholdene. Forsvarsskriftet hans vitner om at han oppfattet skarpe skiller mellom danske og norske forhold – Ludviks sekundær- og tertiærkultur.

2.6.2 ERIK MUNK

En kan finne liknende trekk i forsvarsskriftet til Erik Munk, en annen beryktet bondeplager, og for øvrig ikke i slekt med Ludvik. Erik hadde i likhet med Enno Brandrøk kjempet i krigen mellom Frankrike og Spania i 1550-åra, og han hadde deretter spilt en veldig viktig rolle under sjuårskrigen. Som admiral var han sentral i Erik Rosenkrantz sine ekspedisjoner for å drive svenskene ut av Trøndelag og Østlandet i henholdsvis 1564 og 1567. Erik ble i likhet med Ludvik belønnet med forleninger i Norge, blant annet Nedenes. Den tidligere lensherren i Råbyggelaget og Nedenes, Pros Lauritssøn, blir siden vist til som lagmann i kildene, så en må anta at Erik også fikk Råbyggelaget i forlening, da de to ofte ble forlent sammen på 1500-tallet.²²¹ I de påfølgende åra skal Erik ifølge bøndene ha innført urettferdige skatter, krevd svære bøter, tilegnet seg jordegods på ulovlig vis, og trakassert bøndene offentlig. Det ble derfor forfattet en supplikk – et klagebrev – fra bøndene i forbindelse med herredagen som skulle holdes i Oslo i 1578. Saken ble imidlertid ikke brakt opp på herredagen. Bøndene inngikk heller et forlik med Erik.²²²

Kort tid etter ble likevel forholdet mellom Erik og bøndene dårlig igjen. En ny klage ble skrevet, og bøndene samlet sammen penger og reiste sjøl til Danmark i 1580. Som nevnt har Rolf Fladby trukket fram at Halvdan Koht fant elleve bondeklageferder til København i perioden 1549–1574. Fladby viser dernest til at Koht i den påfølgende trettiårsperioden kun fant tre slike klageferder. At terskelen for å reise til København ble høyere, setter han i sammenheng med de hyppigere herredagene fra 1580, samt kongens deltakelse ved disse fra 1604.²²³ Én av

---

²²¹ For Pros' tidligere forleninger, se *NRR* I: 658. For hans seinere stilling som lagmann, se *NRR* II: 150. For Nedenes og Råbyggelagets periodevise sammenslåing, se Imsen m.fl. 1999, «Len»: 260.

²²² Masdalen 2016: 291-292.

²²³ Fladby 1986: 209.

de tre klageferdene mellom 1574 og 1604 gjaldt klagen om Erik Munk.²²⁴ Bøndenes første forsøk kom imidlertid til kort, da de ble fanget like nord for Grimstad. Ifølge Eriks eget forsvarsskrift ble brevet konfiskert fra bøndene og brakt til han av en speider han hadde sendt ut.²²⁵ I 1581 sendte bøndene ut et nytt klagebrev, og denne gangen nådde det kongen. Innholdet handlet blant annet om urettferdige skatter, arrestasjoner uten grunn, mishandling av bøndene, og at Erik ikke ivaretok rettsforvaltningen slik han skulle. Da en av bøndene hadde vist til «Norges lov», svarte Erik: «Jeg giver din og din Lov Fanden i Helvede, og dine Laugmænd med.»²²⁶ Endelig i 1585 fikk bøndene i Nedenes stilt sine klager på Erik til riksrådene på herredagen i Oslo. Nok en gang klagde de på forhold knyttet til skatter, eiendom og grenser, Eriks berikelse på befolkningens bekostning og liknende. Også klagene fra 1581 lå til grunn for saksføringen på herredagen. Måneden etter herredagen fant sted, mistet Erik lenet sitt, som ble gitt videre til nordmannen Hans Pederssøn.²²⁷ Hans var sønn av Peder Hanssøn, som i tillegg til å ha vært lensherre på Akershus under Kristian 3., jo også hadde vært forlent med Nedenes len under både Fredrik 1. og Kristian 3.²²⁸ Fredrik 2. oppnevnte i oktober 1585 en kommisjon som skulle granske Erik Munks embetsførsel på grunnlag av bøndenes klager. Kommisjonens funn er ikke kjent i skriftlig form, men sommeren etter ble Erik sendt til det danske statsfengselet på Dragsholm. Erik ble sittende på Dragsholm fram til 1594, da han hengte seg.²²⁹ Mens han satt fengslet, forfattet Erik flere forsvarsskrifter som viser hvordan han som dansk lensherre oppfattet de norske forholdene.

Erik Munks far var godseier, men tilhørte neppe den lavadelige slekten med samme navn. Erik var dermed ikke av adelig bakgrunn, og han oppnådde adelskap først i 1580.²³⁰ En kan derfor hevde at han ikke var en del av den store kulturtradisjonen. Jeg vil likevel argumentere for at han var det. Erik ble trolig født i 1530-åra. En veit lite om hans første år, men i 1550-åra kjempet han i den fransk-spanske krigen, og Erik Rosenkrantz ble trolig oppmerksom på Erik Munk ved slutten av dette tiåret. I 1557 ble Erik Rosenkrantz utnevnt til slottsherre på Varberg, som lå rundt en mil sør for gården Hjørne, hvor Erik Munk hadde vokst opp. Mens førstnevnte gjorde seg klar til å reise til Bergenhus, kom muligens sistnevnte hjem fra den fransk-spanske krigen. Erik Rosenkrantz var på denne tida hoffmarskalk hos kronprins Fredrik. Han hadde derfor et godt forhold til den kommende kongen, som etter sin innsettelse utnevnte

---

²²⁴ Koht 1926: 150.

²²⁵ Masdalen 2016: 293-295.

²²⁶ Ibid: 297.

²²⁷ Ibid: 335.

²²⁸ *NRR* I: 12, 15. Fornyet av Kristian 3.: *NRR* I: 44.

²²⁹ Ersland m.fl. 1999: 203.

²³⁰ Magne Njåstad 13.2.2009: «Erik Munk», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Erik_Munk [11.4.2017].

Erik til riksråd i 1559. I 1560-åra virket Erik Munk som Erik Rosenkrantz' fut. Gjennom sin tjeneste som fut og sin innsats under sjuårskrigen utviklet han nok et godt forhold til Erik Rosenkrantz, og slik også til kongen.²³¹ På bakgrunn av dette, hans påfølgende tid som lensherre i Nedenes og Råbyggelaget, at han var både lese- og skrivekyndig, samt hans adelskap fra 1580, må Erik Munk kunne sies å være en del av den store kulturtradisjonen. Allmuen var han definitivt ikke en del av.

Det interessante i denne sammenhengen er så hva forsvarsskriftene hans viser om forholdet hans til de norske bøndene. Eriks forsvarsskrifter har blitt vist til som tegn på tiltakende sinnssjukdom. Kjell-Olav Masdalen hevder imidlertid at Eriks tanker stort sett er konsise i forsvarsskriftet, at det er preget av en viss struktur, og at Erik visste hvilket budskap han ønsket å gi, til tross for at han verken var noen retoriker eller «en pennens mann».²³² Dette er ikke en diskusjon jeg vil ta del i, men jeg forutsetter naturligvis at forsvarsskriftet er basert på noe av den virkeligheten Erik mente han hadde opplevd.

Erik argumenterte tidlig i forsvarsskriftet for at Danmark burde trygge Norges stilling som et dansk lydrike. Den ene årsaken mente han var faren for at svenskene igjen skulle innta Norge. Han viste til Kristoffer Henrikssøn og Enno Brandrøk, og hvordan disse hadde «lockett the Suenske mange ganger ind vdi Norge», samt overtalt «almuen ther mett att falle fraa Danmarck».²³³ Den andre årsaken var alle fordelene det ville gi, som at allmuen aldri mer ville ha noen grunn til å klage på lensherrene, at slotta og festningene ville kunne få nok forsyninger, også om kongen skulle komme på besøk, at skatter ville kunne innkreves uten krangling, og det ville heller ikke være behov for å skatte bøndene ekstra.²³⁴ Måten å gjennomføre dette på var nemlig, ifølge Erik, ved å gripe tak i problemene ved rota, som han mente var misbruk og uenigheter om leidangen, tienden og ødejorda i Norge. Dette var forhold som skilte Norge fra Danmark, og konfliktene kunne derfor løses ved «Norges looff och kresten rett, samtt mett menig adels och almues saamticke», som han mente ville sikre krona «dobeltt mere indkome aff for^{ne} tre rettigheder och vden nogen wlaglig paaleg eller skaatting».²³⁵ Erik mente altså at forvaltning etter dansk praksis ikke fungerte i Norge. Tienden går dessuten igjen her, slik som i Ludvik Munks forsvarsskrift. De norske forholdene var annerledes enn de danske, og følgelig var den relativt enkle løsningen for Erik å følge den norske loven og kristenretten. Det fins paralleller her til forordet Hans Gås skreiv til sin oversettelse av biskop Jons kristenrett, der

---

²³¹ Masdalen 2016: 61.

²³² Ibid: 354-355.

²³³ Ludvik Daae, *Erik Munks forsvarsskrifter: skrevne fra hans Fængsel paa Dragsholm*, Kristiania 1876: 295.

²³⁴ Ibid: 297.

²³⁵ Ibid: 296.

Hans også argumenterte for at norske forhold krevde bruk av norsk lov. I 1632 skulle også Bjelke-kommisjonen komme til en liknende slutning. Etter å ha avsatt futer som hadde misbrukt embetet sitt, påpekte den at én måte å hindre embetsmisbruk i framtida ville være å ikke sende ukyndige menn med velgjørere i Danmark opp til Norge som sorenskrivere uten at de kjente «landsens vis eller lougen».²³⁶ Erik var med andre ord ikke aleine om å mene at det ville tjene sentralmakta å se til den norske loven når det gjaldt norske forhold. Det kan likevel se ut til at bunnlinja i Eriks argumentasjon var at hensikten først og fremst var å tjene den *danske* krona, det vil si den danske kongemaktas kontroll over Norge, når han på den ene siden skreiv at den endelige fortjenesten ville være at «then Norske mactt kand saa trygelig^e bruges som Danmarcks egen indbygere».²³⁷ Videre avsluttet han imidlertid denne delen av forsvarsskriftet sitt ved å skildre en mer harmonisk union, «saa thet enne [riket] kandt altiid vere ferdigt thil at hielpe oc vdnsette thet andit, om behoff gjørdes.»²³⁸ Videre vekslet Erik på å argumentere for om noe ville tjene Danmark *og* Norge, eller om det kun ville være «Danmarcks krone til gaffn».²³⁹ Bruken av «Danmarks krone» og «Norges krone» var imidlertid ikke fast og entydig på denne tida. Den danske historikeren Erling Ladewig Petersen kom fram til at «Danmarks krone» omfattet både det danske og det norske riket, det vil si at begge rikene lå under Danmarks krone. «Norges krone» ble likevel brukt i samtida og begrepet «Danmarks krone» omfattet ikke uten videre «Norges krone». Det siste ble fortsatt brukt innenlands i Norge. «Danmarks krone» må derfor også kunne sikte til det danske riket og den danske myndigheten, uavhengig av «Norges krone».²⁴⁰ Ser en Erik Munks omtale av den danske krona i sammenheng med resten av forsvarsskriftet, kan en slutte at han trolig siktet til kongen sjøl og kongemakta. Det gjennomgående trekket er derfor Eriks råd om hvordan kongen kunne beholde og styrke kontrollen over Norge. At Erik appellerte til kongemakta, viser at han først og fremst var ute etter å vinne respekt hos kongen og de danske riksrådene. Da det var disse som hadde myndighet til å løslate han, gir det mening at han framhevet ambisjonene for kongen og riksrådet som sentralmakt.

Videre skreiv Erik mye om Mogens Baardssøn, som hadde vært lagmann på Agdesiden fra 1576 til 1582. Som lagmann hadde han håndtert bøndenes klager, og fordi han var ekspert på norsk lov og måtte forholde seg til denne, hadde han kommet i sterk konflikt med Erik Munk. Mogens var til stede ved herredagene i 1578 og 1585, og var dessuten en del av kommisjonen

---

²³⁶ Opsahl 2015: 153.

²³⁷ Daae 1876: 297.

²³⁸ Ibid: 298.

²³⁹ Sitat fra ibid: 300.

²⁴⁰ Moseng m.fl. 2003: 155-156.

kongen oppnevnte for å undersøke Eriks embetsførsel i 1585.²⁴¹ I forsvarsskriftet sitt argumenterte Erik for at loven og kronas jord og rettigheter i Norge sto svakere enn i Danmark. Han viste også gjennom mange eksempler at han kjente til norsk lov.²⁴² Hans interesse hadde derfor vært å sikre kronas rettigheter i møte med bestikkelser og jordeiende bønder som hevdet rett til jord mot loven.²⁴³ Særlig Mogens fikk gjennomgå for å stå i ledtog med disse: «Mons Bordssen hand er syell den same som mysbruger loffuen til att forførdielle kronen syn reettighed fraa, oc oprøre almuen til saamhælle oc myntery, oc vender syn egen gerning ind paa meg met syn argelest.»²⁴⁴ Erik satte også Hans Pederssøn på samme side som Mogens og bøndene, som følge av vitnesbyrdet hans på herredagen.²⁴⁵ At Erik satte Hans og Mogens i sammenheng med kronas angivelig svakere rettigheter i Norge, kan ifølge Masdalen tyde på at «Erik Munk spiller ut et dansk kort.»²⁴⁶ Mogens hørte til den norske lavadelsslekta Rosensverd.²⁴⁷ Hans var sønn av den norsk-naturaliserte Peder Hanssøn, og vil utvilsomt ha blitt ansett som norsk av Erik. Det er imidlertid ikke mulig å bevise at Eriks motvilje mot de to var forankret i kulturelle ulikheter eller forskjeller mellom det danske og det norske. Eriks beskyldninger gikk i stor grad ut på at de – særlig Mogens – hadde alliert seg med bønder og egget dem opp mot han sjøl. Det virker ganske klart at Erik så seg sjøl som en forkjemper for sitt eget fødelands konge og riksmyndigheter i et rike der han mente forholdene ikke lå til rette for denne kronas rettigheter og fulle inntektspotensial. Basert på Ludvik Munk og Erik Munk sine forsvarsskrifter er det god grunn til å anta at den norske allmuekulturen ble opplevd annerledes enn den danske, og samtidig at den norske allmuen verken var tafatte eller treige med å reagere på folk som tedde seg mot norsk lov og sedvane. Annerledesheten var nok også visst om i København, illustrert ved Erik Opsahls tidligere nevnte poeng om Johan Friis' anbefaling til kongen om å godta nordmannen Kristoffer Trondssøns ønske om igjen å bli en kongens mann, og kongens påfølgende godkjenning i seg sjøl.²⁴⁸

---

²⁴¹ Masdalen 2016: 314-318.

²⁴² Daae 1876: 305-308.

²⁴³ Ibid: 301.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid: 303.

²⁴⁶ Masdalen 2016: 364.

²⁴⁷ Ibid: 315.

²⁴⁸ Opsahl 2015: 159.

KAPITTEL 3: FOLK OG SAMFUNN 1537-1570

I dette kapittelet vil jeg forsøke å forklare hvilke forhold som forklarer forløpene til kulturmøtene jeg har drøftet over ved å peke på noen relevante hovedtrekk ved Danmark-Norge på 1500-tallet. Jeg vil derfor gjøre rede for hvem som utgjorde den danske øvrigheten i lensforvaltningen, samt kort drøfte de geografiske, topografiske og administrative ulikhetene mellom de to rikene; relevante trekk ved samfunnet den norske allmuen levde i og som den danske øvrigheten møtte i sitt forvaltningsarbeid; det danske bygdesamfunnet som mye av den danske øvrigheten var vant med; samt noe av motstanden som ble ytt i kjølvannet av nye og fremmede øvrighetspersoner. Slik søker jeg å finne noen årsaker til hvorfor og hvordan kulturmøtene utspant seg, og vise mer konkret hva som utgjorde forskjellene mellom den danske øvrigheten og den norske befolkningen sine kulturer.

3.1 «DANSK ØVRIGHET» – LENSHERRER I NORGE 1537-1570

Uten noe norsk riksråd å måtte ta hensyn til, var det kongen i samarbeid med sitt danske riksråd som var ansvarlig for tildelingen av de norske lenene. De fleste hovedlensherrene rett etter 1537 var danskfødte lavadelsmenn som hadde ervervet Kristian 3.s tillit ved for eksempel å ha vært pålitelige overfor faren Fredrik 1. og ved å ha støttet Kristian sjøl under grevefeiden, og mange av disse lavadelsmennene giftet seg norske. Klaus Bille skilte seg ut ved å være høyadelig, men han hadde som flere andre vært en lojal lensherre under Fredrik 1., eksempelvis ved Kristian 2.s forsøk på å gjenerobre Norge i 1531-32 og i forhandlinger med Gustav Vasa. Det fantes også noen norske lensherrer. Øystein Rian viser til at antallet adelsmenn i åra etter 1536 ble redusert, og at reduksjonen var tydeligst i Norge. Her skjedde det «en halvering til anslagsvis 100 voksne adelsmenn.»²⁴⁹ Tor Weidling har i kildematerialet fra hyllingen av kronprins Kristian (4.) i 1582 og hans seinere kongehylling i 1591, funnet 74 personer som norskbosatt adel.²⁵⁰ Av disse hadde 29 personer forleninger av en eller annen type, skriver han.²⁵¹ skiller ikke mellom nyinnvandrede norsk-naturaliserte adelsmenn og adel med norsk bakgrunn, men tallene indikerer likevel at også norske adelsmenn kunne bli lensherrer. Stig Bagge, Trond Benkestok og Kristoffer Galle er eksempler på dette. Nordmennenes forleninger var imidlertid jevnt over mindre, og med unntak av Kristoffer Galle i Trondheim i perioden 1545-53, satt det

---

²⁴⁹ Rian 1997: 119.

²⁵⁰ Tor Weidling, *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*, doktoravhandling, Oslo 1998: 67.

²⁵¹ Ibid: 107.

danskfødte slottslensherrer på Akershus, Bergenhus og Trondheim som holdt oppsyn med alle sine underliggende len.²⁵² Det er samtidig viktig å påpeke at for eksempel Peder Hanssøn må regnes som norsk, ettersom han slo seg ned i Norge for godt og giftet seg med den høyadelige Ingeborg Nilsdatter, datter av Nils Henriksson og Ingerd Ottedatter.²⁵³ Peder var som nevnt ikke aleine om å gifte seg norsk, men kongens aktive bruk av Peders norgesekspertise viser at sistnevnte hadde et nært forhold til landet. Dette bekreftes også i kildene jeg har drøftet tidligere, som viser at Peder hadde blitt norsk i bevissthet og kunnskap om Norge og norske forhold, lover og sedvaner.²⁵⁴

Et annet eksempel er den danskfødte lavedelsmannen og norske riksråden Erik Ugerup, som riktignok er en mindre sentral skikkelse enn Peder Hanssøn. Erik var gift med Anne Nilsdatter, ei annen av Nils Henriksson og Ingerd Ottedatter sine døtre. Da Nils Henriksson døde i 1523, arvet Erik Vardøhus len.²⁵⁵ I 1524 ble han av Fredrik 1. også forlent med Tønsberg len, og deretter fikk han også Sem hovedgård i pant i 1528.²⁵⁶ I 1532 fikk han dessuten Olavsklosteret i Tønsberg med dets tilhørende eiendommer på livstid.²⁵⁷ Da hadde han imidlertid mistet Vardøhus len. I 1547 ga Kristian 3. Tønsberg len til Bent Bille, til Eriks store ergrelse. Det fant i de påfølgende åra sted flere stridigheter og stevninger mellom Bent og Erik.²⁵⁸ Erik var imidlertid siden tilsatt som befalingsmann hos Jesper Friis og Kristian Munk på Akershus, og omtales ofte som Erik til Auli i kildene helt fram til han døde hjemme på Auli, i Tønsberg, i 1571.²⁵⁹ Hans posisjon i forvaltningsapparatet viser at han fremdeles var høyt aktet, også etter 1547. Hans giftermål med Anne Nilsdatter og at han slo seg ned i Norge for godt, gjør han til et annet eksempel på en danskfødt norsk-naturalisert lensherre.

Dette er kun to av flere slike eksempler på norsk-naturaliserte øvrighetspersoner i forvaltningen, men det viser at «dansk øvrighet» ikke var et uniformt sjikt. Kristian Munk lærte seg for eksempel å kjenne norske forhold godt, sjøl om både hans første og andre kone var dansk, og han vendte tilbake til Danmark de siste åra av livet sitt. Kongen benyttet seg av

---

²⁵² Rian 1995: 96-97. Nordmannen Kristoffer Galle fikk dessuten lenet først etter at den danske lavedelsmannen Tord Rod etter kun tre år som lensherre ikke ønsket å beholde det lenger, og en annen dansk lavedelsmann, Peder Bille, avslo tilbudet om å overta det. Se kapittel 2.2.

²⁵³ Moseng m.fl. 2003: 163.

²⁵⁴ Se særlig kapittel 2.2 og 2.4. Se også *DN XIII* nr. 700 der Peder fortalte kongen om norsk lov og gamle norske sedvaner, blant annet i forbindelse med bondeluten av tienden.

²⁵⁵ *NRR I*: 3.

²⁵⁶ Poul Colding: 1933-34 «Erik Urup», i *DBL*, tilgjengelig fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=298759> [25.2.17]. Se også *NRR I*: 6.

²⁵⁷ *NRR I*: 6, 38.

²⁵⁸ Se for eksempel: *DN II* nr. 1157 og *NRR I*: 157-158.

²⁵⁹ Se for eksempel: *DN III* nr. 1174, *DN V* nr. 1124 og 1129, *DN VIII* nr. 809, *DN XII* nr. 638 og *DN XXII* nr. 488.

norgeskunnskapen som fantes blant dem av hans menn som hadde tjenestegjort i Norge. Enkelte av disse var tidligere lensherrer, som Mogens Gyldenstjerne, Eske Bille og Kristoffer Valkendorf, som alle ble viktige rådgivere for kongen i saker som angikk Norge, i etterkant av deres tid som lensherrer. Peder Hanssøn var som nevnt en viktig norgesekspert i sin tid på Akershus. Truid Ulfstand hadde også god kjennskap til landet. Han var forlent med Varberglen i Halland, men hadde vært i Norge på flere viktige oppdrag, først i 1532 under Kristian 2.s mislykkede erobringforsøk, og deretter i 1537 for å legge den norske krona under Kristian 3. I 1534 hadde han dessuten giftet seg med Knut Alvssons datterdatter Gørvel Fadersdatter, som var en av Norges største godseiere.²⁶⁰ Gørvel sjøl hadde ikke noen spesiell tilknytning til Norge. Hun bodde i Skåne, og var bare i Norge én gang, i 1552, for å sikre retten til godsarven sin. Truid var imidlertid svært opptatt av Gørvels norske gods, og han forsvarte det aktivt mens de var gift. Truid var Gørvels andre mann, og da hennes tredje ektemann, Lage Brahe, døde i 1567, endte det med at hun skjenket det norske godset sitt til krona i de siste tiåra av århundret, for å hindre at det ble overdratt av svenske adelsmenn.²⁶¹ Norske høyadelige kvinner som giftet seg med danske lavadelsmenn i Norge var for øvrig viktige støttespillere for de danskfødte lensherrene i lokalsamfunnet, i tillegg til å være nokså sjølstendige forvaltere av sitt nedarvede gods og medvirkere i lensstyret, især ved mennenes fravær.²⁶²

3.2 FORSKJELLER I RIKENES LEN OG GEOGRAFI

Før jeg tar for meg noen fellestrekk og ulikheter mellom det norske og det danske bondesamfunnet, er det viktig å merke seg den store forskjellen i sjølve lensinndelinga. Til tross for at de danske landskapene til sammen utgjorde en geografisk sett langt mindre enhet enn Norge, var Danmark delt inn i mange flere len. Øystein Rian anslår de danske landskapene til omtrent 61 000 km² og det norske riket til rundt 320 000 km².²⁶³ Norges geografiske utstrekning kan ikke oppgis med nøyaktighet som følge av diffuse grenser i Nordkalotten, men størrelsesforskjellen mellom de to rikene kommer likevel tydelig fram. Befolkningen er det umulig å si noe sikkert om, men Rian oppgir folketallet i Danmark til anslagsvis 600 000 innbyggere og den norske befolkningen til rundt 200 000 i første halvdel av 1500-tallet. Befolkningstettheten var dermed 15 ganger større i Danmark enn i Norge.²⁶⁴ Til tross for geografisk utstrekning og

---

²⁶⁰ Rian 1997: 67.

²⁶¹ Per-Øyvind Sandberg 13.2.2009: «Gørvel Fadersdatter», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.sn.l.no/G%C3%B8rvel_Fadersdatter [10.5.2017].

²⁶² Rian 1995: 75.

²⁶³ Rian 1997: 32.

²⁶⁴ *Ibid*: 30-31.

folketall var Danmark i 1540 delt inn i ca. 350 len, mot vel 50 i Norge. På toppen av dette fantes det godseiere med tilstrekkelig makt og innflytelse til at godsene deres burde telles med som egne myndighetsenheter. I Danmark dreide dette seg om ca. 450 adelsgoods hvis godseiere hadde hals- og håndrett over leilendingene sine. I Norge fantes det drøyt 20 slike godseierenheter, men de norske godseierne hadde ikke juridisk myndighet på linje med de danske. Norske gods- eiere brukte derimot handel som middel for å knytte leilendinger til seg, og slik oppnå myndig- het overfor dem.²⁶⁵

Felles for begge rikene var at brorparten av lenene besto av smålen, hvorav mange fram mot utgangen av århundret ble slått sammen eller innlemmet i større hovedlen. Danske hovedlen talte om lag 70 ved 1540, mens det i Norge eksisterte fire slottslen som svarte til danske hovedlen. Slottslenet Båhuslen var betydelig mindre enn de andre, og var nokså nært det danske riket. De tre andre slottslenene derimot – Akershus, Bergenhus og Trondheim – var hver for seg større enn alle de danske lenene til sammen. Antall hovedlen ble redusert i Danmark, mens det i Norge fant sted en motsatt tendens. Smålen som ikke ble spist av hovedlen, gikk i mange tilfeller sammen til å danne nye hovedlen, og ved slutten av 1500-tallet fantes det oppunder 10 norske hovedlen, mot rundt 60 danske. Antallet totale myndighetsenheter, inklu- sive adelsgoodsene, gikk i perioden ca. 1540-1600 fra om lag 800 til litt under 600 i Danmark, mens det i Norge gikk fra vel 70 til rundt 50. Avstanden mellom allmue og øvrighet kunne imidlertid variere som følge av store demografiske forskjeller i de ulike lenene. For mens de norske hovedlensherrene eksklusive slottslensherrene ved slutten av 1500-tallet så til rundt 10 000 innbyggere i sine respektive len (omtrent det samme som i flere danske hovedlen, skjønt gjennomsnittet der var ca. 6000), hadde slottslensherrene på Akershus, Bergenhus og i Trondheim oppsyn med over 60 000 mennesker i gjennomsnitt. Båhuslen falt et sted imellom. Det er også et viktig poeng at det økende antallet hovedlen i Norge ga hovedlensherrer utenfor slottslenene større muligheter til å hevde seg, og slik ble slottslensherrenes myndighet svekket ved at det overordnede styret ble fordelt på flere hender.²⁶⁶ Samtidig fungerte lenene i stadig større grad som administrative verktøy fra Kristian 3.s tid og fram mot midten av 1600-tallet, som igjen bidro ytterligere til å begrense lensherrenes muligheter til å økonomisk begunstige seg sjøl. Dette hang sammen med omgjøringen av de føydale tjenestelenene til regnskapslen, som i sin tur økte kronas lensinntekter, i tillegg til å gjøre inntektene mer forutsigbare.²⁶⁷

---

²⁶⁵ Ibid: 111-112.

²⁶⁶ Ibid: 112-115.

²⁶⁷ Moseng m.fl. 2003: 122.

3.3 DET NORSKE BONDESAMFUNNET

Øystein Rian har hevdet at lensmennes og lagrettemennes evne til å organisere bondesamfunnet i felles fronter ved konflikter har gjort norsk bondemotstand mot øvrigheten mindre blodig enn i store deler av det øvrige Europa.²⁶⁸ De gangene det oppsto rivninger mellom de to samfunnssjiktene, påpeker Rian at det lave antallet festninger i Norge, og deres tilstand fram til Kristian 4.s regjeringstid, var en fordel for bøndene.²⁶⁹ Dette er trekk som framstår som til dels særegne for det norske bondesamfunnet på 1500-tallet. I kapittel 3.4 sammenlikner jeg norske trekk med relevante trekk ved det danske bondesamfunnet. Hensikten er å drøfte hva som kunne gjøre at en dansk lensherre opplevde seg sjøl som kulturelt fremmedgjort i 1500-tallets norske bondesamfunn.

Også i denne komparative sammenhengen er det Rian som har noen av de mest aktuelle bidragene. Han trekker fram den geografiske avstanden fra det norske riket til hvor kongen befant seg, og hevder kongens maktutøvelse i Norge var sporadisk og fjern for nordmennene.²⁷⁰ Det fins også belegg for dette i kildene, slik Erik Opsahl har vist til.²⁷¹ På 1560-tallet skreiv den tidligere nevnte norske bergenshumanisten Absalon Pederssøn Beyer i *Om Norgis Rige* at nordmennene ville kunne

«staa bi oc stride for deris herre oc federneland, dersom de kunne daglige se hannom oc fornemme hans naade imod dennom. Oc er det icke aldellis forundrendis, at almuen er nogit uvillig til at forsvare deris hovit, idet at de enten aldrig heller saare sjelden faa se deris konge. Fordi, hvor er det mueligt at en kan elske den, som man aldrig kender eller ser? Thi er det raadeligt at der som kongerne ville have en lydige almue, at de undertiden besøge deris undersaatte.»²⁷²

Videre viser Rian til at mens kongen for det aller meste befant seg nær danske ting og lokale forvaltere i Danmark, var potensialet for tyranniske lensherrer og bondeplagere større i Norge, siden disse i mindre grad opererte under kongens nærvær og tilsyn, illustrert blant annet ved det faktum at det eneste kongebesøket i perioden fra Fredrik 1.s innsettelse i 1524 til Fredrik 2. døde i 1588 var da sistnevnte besøkte Båhus i 1585. Samtidig påpeker Rian at nordmennenes mer løse forhold til øvrigheten innebar et svakere press nedover, slik at allmuen hadde bedre muligheter for å kunne sno seg unna enkelte plikter og det øvrighetsfavoriserende lovverket.²⁷³

---

²⁶⁸ Rian 1995: 109.

²⁶⁹ Ibid: 104.

²⁷⁰ Rian 1997: 109.

²⁷¹ Opsahl 2015: 159.

²⁷² Absalon Pederssøn Beyer, *Om Norgis Rige*, utgitt ved Harald Beyer, Bergen 1928: 73.

²⁷³ Rian 1997: 109.

Steinar Imsen har tatt til orde for å ta i bruk en tysk tilnæringsmodell, den såkalte bondekommunalismen, på det norske bondesamfunnet.²⁷⁴ Den betoner bondesjølstyret og bondesamfunnets rolle som en aktør med evne til å virke inn på forvaltning og beslutninger hos øvrigheten.²⁷⁵ Imsen viser til dette sjølstyret i de lokale norske fellesskapene, som han kaller «kommuner», og omtaler den politiske virksomhet de førte overfor staten som «bondekommunalisme».²⁷⁶ Ifølge Imsen hadde dette lange tradisjoner i norsk bondepolitikk, tilbake til høymiddelalderen.²⁷⁷ Han peker på arenaer for lokal konfliktløsning, så vel som kommunikasjonskanaler mellom allmuen og øvrigheten i form av lokale elitepersoners sosiale bånd inn mot sentralmakta. Sjøl om disse båndene ble svekket som følge av økende avstand mellom lokalsamfunn og sentralmakt især fra 1397 og videre utover 1400-tallet, ble de befestet igjen etter 1537.²⁷⁸ Rian har altså hevdet at kongens fjernhet bidro til større muligheter for overgrep mot befolkningen, men han har også vist at bondemotstand i Norge var forholdsvis lite blodig i en europeisk kontekst. Imsens teori kan bidra til å forklare dette spennet. Til tross for avstanden mellom den norske allmuen og kongen, hadde de felles interesser i å forhindre korrupsjon og maktmisbruk i lenssystemet. Et slikt samvirke gjenspeiles i antallet supplikker fra perioden. Rolf Fladby har hevdet at antallet supplikker fra bøndene til kongen i perioden fra Kristian 3. tok makta i 1536 til Fredrik 3. innførte eneveldet i 1660 må ha vært firesifret. Enkelte år ble det riktignok sendt langt flere supplikker enn andre år, men det høye antallet viser uansett at bøndene hadde reell tro på klagingens virkning. Det samme kan sies om bøndenes klageferder. Som nevnt i kapittel 2.6.1 fant Halvdan Koht elleve klageferder fra bøndene i kildene i perioden fra 1549–1574.²⁷⁹ Det betyr altså nesten én klageferd annethvert år. Også disse illustrerer bøndenes syn på kongen som sin medspiller snarere enn en motspiller. Samtidig indikerer det at det på lokalt styringsplan må ha vært mye å klage over. Magne Njåstad har forklart samspillet mellom staten og allmuen ved å vise til kronas handlinger i Norge i 1537: Da bispe- og klostergodset ble lagt under krona og det norske riksrådet forsvant, var kongens viktigste maktkonkurrenter i Norge ryddet bort. Dermed oppsto det «et spillerom for misbruk fra embedspersonenes side».²⁸⁰ Njåstad mener derfor at bondemotstand, som i utgangspunktet var rettet *mot* staten, i realiteten fungerte som en allianse *med* staten, der det felles målet var å

---

²⁷⁴ Magne Njåstad, *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550-1600*, hovedoppgave, Trondheim 1994: 28.

²⁷⁵ *Ibid*: 21.

²⁷⁶ Moseng m.fl. 2003: 149.

²⁷⁷ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, del 1 Middelalderen*, Trondheim 1990.

²⁷⁸ Njåstad 1994: 29-30; Moseng m.fl. 2003: 149.

²⁷⁹ Fladby 1986: 208-209.

²⁸⁰ Njåstad 1994: 158.

hindre korruperte øvrighetspersoner.²⁸¹ Klageviljen viser at en på den ene siden ikke må romantisere bondesamfunnet. Likevel viser det lave antallet åpne konflikter og bøndenes vedvarende lojalitet til kongen at det virkelig fantes felles interesser mellom staten og allmuen, som bunnet ut i et faktisk samvirke.²⁸²

Lokal konfliktløsning foregikk på bygdetingene. Disse tingene var økende i antall, og talte omkring 200 mot slutten av 1500-tallet. Til hvert av disse soknet om lag 1500 innbyggere. På de norske bygdetingene satt det lagrettemenn rekruttert blant bøndene, som hadde flere juridiske funksjoner. De ble innsatt av lagmannen, og utøvde således en viktig offentligrettslig funksjon i lokalsamfunnene. Bøndene hadde også sin egen ombudsmann som futen eller lensherren utnevnte, gjerne fra storbondefamilier. Denne bygde-/bondelensmannen utøvde kommunikasjon så vel nedenfra og opp som fra øvrigheten til allmuen. Han var dermed bøndenes talerør og tillitsmann når de ønsket å kommunisere med øvrigheten, men sto under lensherren og futens myndighet. Samtidig foregikk gjerne rekrutteringen av denne lensmannen trolig i overensstemmelse med tingallmuen. For øvrig var disse lensmennene også økende i antall utover 1500-tallet, og det fantes ca. 250 av dem ved utgangen av århundret.²⁸³

Det er imidlertid viktig ikke å overdrive bondesjølrådigheten. Lagrettemennene sto, som lensmannen, også under myndigheten til futen og lensherren, og de to sistnevnte kunne derfor endre utfallene på bygdetingene og kalle flere tinglag inn til én samling dersom de ønsket å la et vedtak omfavne store områder.²⁸⁴ Ifølge Rolf Fladby hadde flertallet av futene i Norge i siste halvdel av 1500-tallet trolig dansk bakgrunn, men det fantes også flere norske futer.²⁸⁵ Etter Bjelke-kommisjonens virksomhet i 1632 kom futene etter hvert til å bli statstjenestemenn under kongen framfor lensherrenes tjenere.²⁸⁶ Det var imidlertid først med innføringen av eneveldet i 1660 at lensherrene mistet de tette båndene de hadde til futene, som de helt fram til da hadde hatt for vane å utnevne sjøl.²⁸⁷ Erik Opsahl har vist til at da Matthias Skaanlund reiste gjennom Oppdal i 1688, på vei for å fylle sorenskriverembetet i Orkdalen, kunne bøndene skille mellom norske og danske øvrighetspersoner. Det var da fortsatt en overvekt av danskfødte øvrighetspersoner, men fødeland ble i utgangspunktet ikke brukt mot dem.²⁸⁸ Danskfødte futer kunne med andre ord integreres i norske lokalsamfunn. Korrupsjon var imidlertid utbredt blant futene

---

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Moseng m.fl. 2003: 149.

²⁸³ Rian 1997: 127.

²⁸⁴ Ibid.

²⁸⁵ Fladby 1963: 153.

²⁸⁶ Ibid: 167.

²⁸⁷ Moseng m.fl. 2003: 114.

²⁸⁸ Opsahl 2015: 147-152.

på 1500-tallet, uavhengig av fødeland.²⁸⁹ Dette gjenspeiles da også i kildematerialet, der klager fra allmuen på futene dukker opp hyppig.²⁹⁰ Det foregikk flere former for manipulasjon av systemet der for eksempel futer fastsatte bøtene istedenfor lagrettemennene, for å gagne seg sjøl og sine egne inntekter.²⁹¹ Videre kunne futen ha betydelig innflytelse på dommerne, og kan dessuten ha tatt avgjørelser som tilsvarte dommer.²⁹² Han hadde også ansvaret for å fullbyrde dommer som ble avsagt, samt kreve inn avgifter, bøter og skatter til krona. Dermed ser en at det fantes åpenbare muligheter for futen til å utnytte systemet for å berike seg sjøl, særlig dersom lensherren ikke førte kontroll over han, som i for eksempel Ludvik Munk sitt tilfelle.

3.4 DET DANSKE BYGDESAMFUNNET KONTRA DET NORSKE

I Danmark var bytettheten hele 40 ganger større enn i Norge. Dette hadde virkninger på det sosiale hierarkiet i de to landene, særlig i form av at kjøpmennene i Danmark i langt større grad distanserte seg sjøl fra allmuen. Sjøl om kjøpmannsstanden i Norge bevegde seg i retning av den danske modellen, fant det i tidsrommet 1537-1570 sted betraktelig færre konflikter i Norge mellom byrådene og andre byborgere, enn i danske byer. Rian har forklart dette med at det sosiale spennet trolig var mindre i norske byer.²⁹³ Samtidig var også den danske bondestanden tradisjonelt sett et mer sammensveiset fellesskap. Både den langt større bytettheten, landsby-fellesskapene og lappeteppet de ulike åkrene utgjorde, bidro til dette. Bøndene måtte planlegge arbeidet i fellesskap, og dessuten samarbeide om arbeidet med utmarksressursene de hadde tilgjengelig. Det er imidlertid viktig å påpeke at det norske bondesamfunnet i stadig mer økende grad også planla og samarbeidet på tvers av gårdsbruk. En grunn til dette var at mangesysleriene var økende i antall, samt at det kunne kreve flere grender for å dekke de sosiale behovene som danske landsbygder var i stand til å dekke enkeltvis. Eksempler på slike behov er byggeprosjekter og nødssituasjoner som sykdom og uår.²⁹⁴

Rian hevder at danske byer var mer sjølstyrte enn norske byer. Dette kan ha hatt sammenheng med bytettheten, men han peker også på danske byers rettsvesen som et viktig trekk. Mens norske byråd tilhørte lagtingene i de ulike distriktene, var det danske byrådet rådstuerett, som i større danske byer hadde samme status som landstingene. Byrådene var dessuten nokså frie i seg sjøl, ettersom de som regel rekrutterte sine egne medlemmer, uten å

---

²⁸⁹ Moseng m.fl. 2003: 152.

²⁹⁰ Njåstad 1994: 49.

²⁹¹ Rian 1997: 127.

²⁹² Fladby 1963: 127.

²⁹³ Rian 1997: 128-129.

²⁹⁴ Ibid: 127-128.

måtte gå via kongen eller lensherren. Videre utnevnte kongen ofte tidligere futer eller andre kongetjenere til borgermestre i byene, og Rian betegner derfor byene som oligarkier, hvis styre sett reflekterte det landsomfattende styrets sammensetning av aristokrater under kongens oppsyn og kontroll.²⁹⁵ Dessuten hadde smålenene i Danmark mer sjølstendige forvaltere, da smålensherrene ikke var underlagt hovedlensherrene, slik de var i Norge.²⁹⁶ På de danske birke- og herredstingene satt det tilhørende futer som, i likhet med den norske bondelensmannen, var rekruttert fra storbondefamilier og delvis lavadelige familier. Men i motsetning til lensmennene i Norge, later det til at danske birke- og herredsfuter ble utnevnt utelukkende av øvrigheten, mens allmuen for det meste forholdt seg passiv.²⁹⁷ Det kan nok ha vært en fordel for danske bønder at disse futene i så stor grad tilhørte storbondefamilier, men norske bønder befant seg likevel sterkere representert på sine ting, ettersom de i tillegg til å være representert ved lensmannen overfor øvrigheten, også hadde lagrettemenn som meddommere på bygde-tingene.²⁹⁸

3.5 BØNDENES MOTSTAND

En del av forholdene nevnt ovenfor la til rette for et klagemålssystem som favoriserte danske bønder. De befant seg nærmere øvrigheten så vel geografisk som kulturelt. Dette kunne også ha ført til sterkere kontroll, men fordi kongen og bøndene hadde felles interesser i å forhindre ineffektive lensherrer og korruperte futer, innebar det trolig flere fordeler enn ulemper for de danske bøndene. Samtidig fantes det riktignok lover og regler som favoriserte godseliten.²⁹⁹ Danmark hadde uansett et mer fastsatt system for å fange opp klagemål og andre tvister. De mer sammenknyttede grannelagsfellesskapene i Danmark bidro også til kort vei fra overgrep til klagemål.

Det var et krav fra øvrigheten at klager skulle fremmes på dansk skriftmål, hvilket distanserte den norske allmuen ytterligere fra den danske øvrigheten.³⁰⁰ Svært sjeldent ble det manet til væpnede opprør i bondesamfunnene. Det har også blitt påpekt at opprørene fra rundt reformasjonstida ble mer lokalt forankrede og at de for det meste var små sammenliknet med i de foregående århundrene.³⁰¹ Rian trekker fram telemarksopprøret i 1539-40, Nedenes-bøndene som drepte Peder Hanssøns fut på vei til Stig Bagge i 1541, og oppstanden i Gauldal i midten

---

²⁹⁵ Ibid: 128.

²⁹⁶ Ibid: 114.

²⁹⁷ Ibid: 126, 128.

²⁹⁸ Ibid: 127.

²⁹⁹ Ibid: 111.

³⁰⁰ Ibid: 129-130.

³⁰¹ Moseng m.fl. 2003: 151.

av 1570-åra som avvik fra tendensen. Øvrighetens evne til effektivt å kue allmuen trekkes dernest fram som årsak til at bøndenes militære motstand ble holdt nede.³⁰² Likeledes poengterer Magne Njåstad bøndenes lange tradisjon med å utøve passiv motstand i form av skattenekt, mens væpnet motstand var forbeholdt opprør ledet av adelsmenn, som Amund Sigurdsson i 1436, Knut Alvsson i 1502, samt feiden mellom Olav Galle og Hans Mule i 1523.³⁰³ Mangelen på et sterkt norsk aristokrati og institusjoner som kunne formidle og hevde norske politiske interesser etter 1537 var også en viktig årsak til at bøndene konsentrerte seg om sine nære interesser framfor å gjøre noen forsøk på politiske omveltninger.³⁰⁴ Dette betyr imidlertid ikke at allmuen inntok en passiv holdning. Den norske adelens reduksjon innebar at bondestandens lokale lederskap ble styrket av tidligere lavadelige nordmenn, som på sin side kunne agitere blant bøndene for klager og protester mot for eksempel nye skattepålegg.³⁰⁵ Det fins flust av eksempler på ordrenekt i hele perioden. Dette innebar å ikke utføre de pliktene de var pålagt, ofte fordi disse pliktene ble mer omfangsrrike. Skyss, transport i forbindelse med næringsvirksomhet, husly og liknende kunne være eksempler på slike plikter. Om konflikter mellom befolkning og øvrighet skriver Rian:

Lydighetsproblemene må tas som symptom på at folk og øvrighet var grunnleggende uenige om hvilke gjensidige plikter og rettigheter de hadde. Misnøyen var særlig innett når øvrigheten åpenbart brøt med inngrodde sedvaner, med det bøndene oppfattet som gammel rett, som når nye bygselavgifter ble innført; det utløste en klageaktivitet og en dragkamp om disse avgiftene som varte til slutten av 1500-tallet, da både førstebyggselen og tredjeårstaken var gjennomført og brakte avgiftsnivået i Norge nærmere det danske.³⁰⁶

Det er med andre ord åpenbart at det fantes norske politiske forvaltningstradisjoner som brøyt med danske tradisjoner.

Telemarksopprøret, for eksempel, vokste ut av bøndenes uvilje til å oppfylle sine plikter for de nye tyske bergmennene. I dette tilfellet var et kulturmøte til stede, både i form av språklige og nasjonale ulikheter, men også ved at de tyske bergmennene var radikale lutheranere i et konservativt katolsk bondesamfunn i Norge. Da den jemtlandske allmuen i 1540 klagde over at futen deres Trond Olsson blant annet forlangte urimelig lange skyssferder, overfalt prester og lagmenn, krevde nye og høye skatter, og ødela maten og ølet der han ble

---

³⁰² Rian 1997: 130.

³⁰³ Magne Njåstad, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, Trondheim 2003: 143.

³⁰⁴ Øystein Rian, Ikke så fjernt styre - svar til Finn Erhard Johannessen, *HT* 2014: 629-632.

³⁰⁵ Rian 1997: 38; Rian 2016: 119.

³⁰⁶ *Ibid*: 131.

gjestet, var det på den andre siden trolig ikke snakk om et kultur møte.³⁰⁷ Verken Tronds navn eller noe av det jemtene skreiv, indikerer nemlig at Trond var dansk. Jemtene klagde til både Gustav Vasa og Kristian 3., og allerede få måneder seinere var Trond avsatt av Kristian.³⁰⁸ Ludvik Munks overgrep og de påfølgende reaksjonene representerer imidlertid et møte mellom to kulturer. Det er ikke umiddelbart like tydelig som i tilfellet i Telemark, da en kan få inntrykk av at Ludvik simpelthen var en kynisk øvrighetsperson uten skrupler for å plage andre om det kom han sjøl til gode. Den ovennevnte Trond Olsson og tidligere nevnte Stig Bagge viser at også norske øvrighetspersoner kunne få befolkningen mot seg. Forsvarsskriftet til Ludvik viser imidlertid at han mente å ha fulgt dansk praksis i mangel på kunnskap om norske forhold. At Ludvik bygde argumentasjonen sin på dette, vitner i det minste om at det eksisterte en oppfatning av danske og norske forhold som ulike, til tross for at han ikke ble trodd av rettertinget.

3.6 KULTURMØTENES FORUTSETNINGER

Forutsetningene lå til rette for kultur møter når en øvrighetsperson fra den danske samfunns-eliten med erfaring fra et rike med kortere avstander, mer sjølstyrte byer, større bytetthet og andre sosiale avstander, møtte en norsk befolkning i et rike preget av andre samfunnsmessige og topografiske forhold. Den norske bevisstheten hos befolkningen i Norge vil også ha vært forbeholdt denne, for den danske øvrigheten, tertiærkulturen. Nordmennene må derfor ha ansett danske lensherrer som ytterligere fremmede. Uten at denne oppgaven tar for seg det nasjonale i noen særlig grad, er det likevel et poeng at det eksisterte et eksklusivt identitetstrekk for nært sagt alle nordmenn, altså den *norske* fellesskapsfølelsen, som ble befestet ved kongens behandling av nordmenn som innbyggere i et eget rike, eksemplifisert ved de norske kongehyllingene og Kristian 4.s norske lov i 1604.³⁰⁹ En slik fellesskapsfølelse må ha ligget til grunn da den trønderske allmuen i januar 1536, få dager etter drapet på Vincens Lunge, skreiv til innbyggerne i Bergen og ba om hjelp til å straffe de andre sønnafjelske riksrådsmedlemmene som da hadde hyllet Kristian 3. «emoedt alld Norriiges schreffne laug, oc gode landsens gamble sedwennie».³¹⁰ Magne Njåstad har også påpekt at perifere og lite integrerte områder i Norge sto i et enda mer fremmed forhold til statsmakta enn de sentrale områdene. Dansk og tysk dominans

---

³⁰⁷ DN XXII nr. 435. Jemtene omtaler han som høvedsmann i dette diplom, men han omtaler seg sjøl som fut i et diplom fra året før. Se DN XIV nr. 775.

³⁰⁸ Janrik Bromé, *Jämtlands och Härjedalens historia, andra delen 1537-1645*, Stockholm 1945: 71.

³⁰⁹ Erik Opsahl, Norge[...]thette rige som vort federne rige og land, *HT* 2002: 99-118. Se også Rolf Fladby, *Gjenreisning 1536-1648*, bd. 6 i Knut Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1987: 57-58.

³¹⁰ DN VI nr. 726.

i lenssystemet bidro trolig også til økt konfliktnivå, hevder han, ved at dette dannet grobunn for «kulturkollisjon» mellom den nye staten og det gamle samfunnet.³¹¹

---

³¹¹ Njåstad 2011: 89.

KAPITTEL 4: SAMMENFATNING OG AVSLUTNING

Å kjenne til den lille tradisjonen i 1500-tallets Danmark var ikke noen garanti for at en også kjente til den lille tradisjonen i 1500-tallets Norge. De to befolkningene hadde lite eller ingen befatning med hverandre, og illustrerer dermed mangfoldet innenfor den lille tradisjonen. Dette understreker også skillet jeg argumenterte for i kapittel 2.1.2, mellom øvrighetens sekundær- og tertiærkultur. En må imidlertid ikke glemme at det også fantes en overlapping mellom de to: det er sannsynlig at en øvrighetsperson var bedre egnet til å omgås den norske allmuen når han hadde kjennskap til den danske allmuen, enn en øvrighetsperson som ikke kjente til den danske allmuen. For sjøl om menneskene var preget av de ulike forholdene de bodde under, var de også en del av samme samfunnsstand og delte for eksempel monark, religion og en god del sosiale forutsetninger. En viss overlapping mellom den norske og den danske allmuens kultur må altså ha eksistert. Dermed fantes det grunnlag for både å komme overens og i konflikt, hvorav sistnevnte gjerne er lettere å identifisere i kildene, slik denne oppgaven har vist.

På den ene siden kan en si at kildematerialet kanskje gir begrenset innsikt, slik at det som har kommet fram i undersøkelsen min bare indikerer en større tendens. Kilder har jo også gått tapt gjennom åra. På den andre siden kan en si at konflikter gjerne skaper kilder, slik det også kommer fram i denne oppgaven. Kildene gir uansett mange gode innblikk i kulturmøtene, og avdekker at det fantes en brei oppfatning hos mange danske lensherrer og andre kongelige tjenestemenn i Norge av landet som fjernt og fremmed. Flere historikere har også nevnt kulturelle forskjeller som utløsende faktor for eksempelvis telemarksopprøret, men også annen bondemotstand, sjøl om betydningen av disse kulturelle forskjellene ofte har blitt underkommunisert i tidligere forskning. Opplevelsen av kulturforskjellene var til stede i hvert fall fram til århundreskiftet, tok mange ulike former, og hadde mange ulike konsekvenser.

I denne oppgaven har jeg vist at fremmedgjortheten den danske øvrigheten følte overfor Norge var utbredt. Det kjennetegnet ikke bare noen få lensherrer. Alle sjikt over bøndene, fra tyske gruvearbeidere til den dansk-norske kongen sjøl, kunne føle seg kulturelt fremmed overfor det norske riket. Konsekvensene av dette var knyttet til de enkelte tilfellene: bergmennene som ble jagd ut av indre Telemark opererte i kongens navn, og bøndene måtte derfor ta konsekvensene av å gjøre opprør mot staten. Det fant ikke sted noen flere opprør der i den påfølgende tida, til tross for at bergdriften skal ha fortsatt til 1550-åra, da verkene ifølge Sverre Steen skal ha blitt solgt til en privat kjøper.³¹² Steinar Imsen har også påpekt at det etter 1541 fant sted påfallende lite voldelig øvrighetsmotstand sammenliknet med de 50 åra fram til da.

---

³¹² Steen 1935: 203.

Han hevder at tida etter 1541 sin «relative ro og stabilitet [bør] kunne oppfattes som uttrykk for politisk konsolidering og ny integrasjon bondesamfunn-statsmakt.»³¹³

Kultur møter er imidlertid langt mer enn uro, øvrighetsmotstand og bondeopprør. Kongens fremmedgjorthet overfor det norske riket fikk andre konsekvenser: at kongen ikke kjente sitt norske rike, gjorde at en kirkeordinans tilpasset norske forhold ble utsatt i 70 år. Dette kan ikke skyldes at kongen ikke visste om behovet, for det het allerede i den danske ordinansen at Norge behøvde en egen en. Ordinansen ble utstedt på dansk i 1539, men det satt ikke superintendenter i alle de norske stiftene før i 1546. At det tok så lang tid kan riktignok ha vært et taktisk valg fra kongen for å sikre en myk overgang til lutherdommen, men sett i sammenheng med flere andre forhold kan det virke som det rett og slett ikke sto på kongens prioriteringsliste. Da lutherske og kongelojale superintendenter som Frans Berg og Hans Gås forklarte om norske forhold, ble det fortsatt ikke iverksatt tiltak for å tilpasse ordinansen til Norge. At Hans Gås endte opp med å oversette biskop Jons kristenrett til dansk på eget initiativ, tyder på at han må ha vært frustrert over mangelen på en egen norsk kirkeordinans. Her kan en altså si at kultur møtet faktisk foregikk mellom kongen, som representant for dansk øvrighet, og hans danskfødte superintendent, som representant for de norske forholdene.

Fredrik 2.s mangel på norgeskunnskap under sjuårskrigen kunne ført til at store deler av det sønnafjelske Norge hadde blitt lagt under Sverige, da han i 1564 ba Kristian Munk ta med seg bøndene og landsknektene fra Akershus til Jemtland og Herjedalen. Kongen hadde åpenbart ikke kjennskap til avstandsforholdene i sitt norske rike, som i sjuårskrigen også var den mest sårbare delen av Danmark-Norge. Fredrik 2.s manglende interesse for Norge viser seg også i at bondeplagere som Ludvik Munk og Erik Munk kunne drive på så lenge. Det er mer eller mindre utenkelig at en notorisk bondeplager som Ludvik Munk kunne ha blitt belønnet med stattholderembetet i København. Dessuten er det et tankekors at han seks år etter å ha blitt avsatt fra sin stilling som stattholder – trolig for forsømte plikter eller en annen form for lite tilfredsstillende arbeid – ble gjeninnsatt som lensherre samme sted som han tidligere gjentatte ganger hadde misbrukt sin stilling og lagt fem bønder på steile og hjul, som siden hadde blitt frikjent. At han ble forlent med Trondheim i 1589 kan imidlertid ikke skyldes på Fredrik 2., som døde i 1588. Forleningen ble gitt av den da 12 år gamle Kristian 4. sin formynderregjering.³¹⁴ Denne regjeringen besto av riksråden Jørgen Rosenkrantz, kansleren Nils Kås, rentemester Kristoffer Valkendorf, og riksadmiral Peder Munk, som også var Ludvik Munks bror.³¹⁵ Av disse var det

---

³¹³ Imsen 1995: 231.

³¹⁴ *NRR* III: 34.

³¹⁵ Rian 1997: 66.

nok Kristoffer Valkendorf som kjente norske forhold best. I tillegg til å ha vært en av Fredrik 2.s rådgivere i saker som angikk Norge etter sin tid som lensherre i Bergen, hadde han også vært lensherre andre steder, fra Gotland til Island, og hadde på det daværende tidspunkt vært forlent med Stavanger len siden 1578.³¹⁶ Kristoffer hadde med andre ord god kjennskap til de sammensatte unionene i den oldenborgske konglomeratstaten. Likevel lot denne regjeringen altså Trondheim forlenes til Ludvik Munk, enda de må ha vært klar over hans tidligere forvaltningspraksis. Dette kan på den ene siden være nok et tegn på den danske øvrighetens manglende interesse for det norske rikets tilstand. Likevel fins det flere eksempler på danske øvrighetspersoner som aktivt interesserte seg for Norge og nordmenns ve og vel: Peder Hanssøn, som riktignok må oppfattes som naturalisert nordmann, oppfordret stadig kongen til å reise til Norge, slik at han både kunne bli bedre kjent med norske forhold og kunne høre allmuens egne klager; Hans Gås' oversatte kristenretten i mangel på en norsk kirkeordinans, fordi han som superintendent erfarte at ordinansen ikke var overførbar til Norge; Johan Friis' hadde interesse av å ha nordmenn i forvaltningssystemet fordi de kjente norske forhold, og poenget hans nådde dessuten kongen; sjøl Erik Munk oppfordret til å vise hensyn til ulikhetene mellom Danmark og Norge, slik at unionen kunne styrkes og bli mer velfungerende.³¹⁷ Ludvik Munks andre innsettelse som lensherre i Trondheim viser derfor kanskje heller adelens sterke posisjon i samfunnet. Ludvik var ikke den første bondeplageren, og han var heller ikke den siste. I 1603 overtok Lorens von Hadelen Eiker len. Lorens var født i Tyskland.³¹⁸ Han skal ha gjort seg upopulær svært tidlig i sin tid som lensherre ved å innføre lovstridige bøter og skatter, tilegne seg gods på ulovlig vis, tjuveri, svært voldelig mishandling av bønder, og flere overgrep. Likevel ble han ikke avsatt før i 1613. Bøndene vant nok en gang fram til slutt, men det tok altså hele ti år.³¹⁹

Kulturmøtene er imidlertid sammensatte og foregår som tidligere nevnt på flere nivåer enn bare mellom danske lensherrer og norske bønder. Det sentrale er at utenlandske representanter for krona, eller krona sjøl, møter fremmede forhold i form av sosiale sammensetninger, eldre religiøse tradisjoner, sterkere sesongkontraster, annerledes landskap, store avstander, mat og drikke, og alt som kan oppleves som annerledes. Dansk øvrighet kunne noen ganger la seg representere i andre former, som ved de tyske bergmennene, og kulturmøtene

---

³¹⁶ Terje Bratberg, 13.2.2009: «Christoffer Valkendorf», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.sn.no/Christoffer_Valkendorf [27.3.17].

³¹⁷ *DN XXIII* nr. 471; Lysaker 13.9.09: «Hans Gaas», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.sn.no/Hans_Gaas [25.4.17]; Opsahl 2015: 159; Daae 1876: 296-297.

³¹⁸ Rian 2016: 135.

³¹⁹ Ole Georg Moseng, *Sigden og sagbladet*, bd. 2, *Eikers historie*, Hokksund 1994: 100-103.

kunne dessuten oppstå sjøl om befolkningen ikke var innblandet. Det er uansett tydelig at øvrigheten møtte et annet samfunn og en annerledes hverdag i Norge. Nøyaktig i hvilken grad det var annerledes varierte veldig. Det er også forskjell på Erik Rosenkrantz som sjøl ikke kunne fordra landet, og Peder Hanssøn som strevde mest med å få kongen til å forstå de norske forholdene. Kultur møtene kan altså ikke la seg måle, men undersøkelsene i denne oppgaven har vist at forskjellige former for kultur møter var knyttet til svært mange ulike forhold, de var utbredt i hele øvrighets sjiktet, og de hadde innflytelse på både øvrigheten, allmuen og hvordan det norske samfunnet fungerte for øvrig, i mange tiår etter Kristian 3. oppnådde kontroll over Norge.

LITTERATUR

- Berg, Sigrun Høgetveit: *Kristenrettspraksis i norsk seinmellomalder*, hovedoppgave, Tromsø 2004.
- Bromé, Janrik: *Jämtlands och Härjedalens historia, andra delen 1537-1645*, Stockholm 1945.
- Burke, Peter: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham 2009.
- Daae, Ludvig: *Krigen nordenfjelds 1564*, Christiania 1872.
- Ersland, Geir Atle; Sandvik, Hilde: *Norsk historie 1300-1625*, Oslo 1999.
- Fladby, Rolf: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, doktoravhandling, Oslo 1963
- Fladby, Rolf: *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660*, bd. 5 i Knut Helle, John Herstad, Leiv Mjeldheim (red.), *Handbok i Norges historie*, Bergen 1986.
- Fladby, Rolf: *Gjenreisning 1536-1648*, bd. 6 i Knut Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1987.
- Hamre, Lars: *Norsk politisk historie 1513–1537*, Oslo 1998.
- Hirth, Sondre Larsen: «...kongens høire haand, Danmarks sande lys.», masteroppgave, Trondheim 2016.
- Holmsen, Andreas: *Norges historie, Fra de eldste tider til eneveldets innførelse i 1660*, 3. utg., Oslo 1961.
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, del 1 Middelalderen*, Trondheim 1990.
- Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, Del 2 Lydriketiden*, Trondheim 1995.
- Imsen, Steinar; Winge, Harald: *Norsk historisk leksikon*, Oslo 1999.
- Imsen, Steinar: *Noregs nedgang*, Oslo 2002.
- Imsen, Steinar: *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo 2016.
- Jones, Robert: *Knight: The Warrior and World of Chivalry*, Oxford 2011.
- Koht, Halvdan: *Norsk bondereising*, Oslo 1926.
- Masdalen, Kjell-Olav: *Erik Munk. Kriger, lensherre og bondeplager*, Kristiansand 2016.
- Melve, Leidulf: *Historie. Historieskriving frå antikken til i dag*, Oslo 2010.
- Moseng, Ole Georg: *Sigden og sagbladet*, bd. 2, *Eikers historie*, Hokksund 1994.
- Moseng, Ole Georg; Opsahl, Erik; Pettersen, Gunnar I.; Sandmo, Erling: *Norsk historie II 1537-1814*, Oslo 2003.
- Moseng, Ole Georg; Opsahl, Erik; Pettersen, Gunnar I.; Sandmo, Erling: *Norsk historie I 750-1537*, 2. utg., Oslo 2007.

Nielsen, Yngvar: *Tidsrummet 1537-1588*, bd. 4, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, Kristiania 1909.

Njåstad, Magne: *Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550-1600*, hovedoppgave, Trondheim 1994.

Njåstad, Magne: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, Trondheim 2003.

Njåstad, Magne: *Norges historie – bind II 1400-1840*, bd. 2 i Hans Jacob Orning (red.), *Norvegr*, Oslo 2011.

Opsahl, Erik: Norge[...]thette rige som vort federne rige og land, *Historisk tidsskrift* 2002: 99-118.

Opsahl, Erik: Å kjenne «landsens vis eller loughen». Forholdet mellom norsk og dansk på 1600-tallet, i Finn-Einar Eliassen, Bård Frydenlund, Erik Opsahl, Kai Østberg (red.), *Den rianske vending*, Oslo 2015.

Rian, Øystein: *Den nye begynnelsen 1520-1660*, bd. 5 i Knut Helle (red.), *Aschehougs norgeshistorie*, Oslo 1995.

Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, bd. 2, *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo 1997.

Rian, Øystein: *Embetsstanden i dansketida*, Oslo 2003.

Rian, Øystein: Ikke så fjernt styre - svar til Finn Erhard Johannessen, *Historisk tidsskrift* 2014: 629-632.

Rian, Øystein: What Kind of Interaction Was There Between Norwegian Peasants and Danish Authorities in the Period Between the Nordic Seven Years' War (1563-1570) and the 1640's, i Ulla Koskinen (red.) *Aggressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries, C. 1500-1700*, uten sted 2016.

Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren*, Oslo 1990.

Sars, Ernst: *Udsigt over den norske Historie*, bd. 4, Christiania 1891.

Steen, Sverre: *Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*, bd. 4, *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, Oslo 1935.

Steen, Sverre: *Langsomt ble landet vårt eget*, Oslo 1967.

Troels-Lund, Troels Frederik: *Om Kulturhistorie – Land og Folk*, bd. 1 i Troels Lund, *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundre*, København 1914.

Tsin, Matthieu E. Chan: Landsknechte, I Clifford J. Rogers (red.), *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, bd. 1, Oxford 2010.

Weidling, Tor: *Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660*, doktoravhandling, Oslo 1998.

Österberg, Eva: *Folk Förr*, Stockholm 1995.

KILDER

Absalon Pederssøn Beyer, *Om Norgis Rige*, utgitt ved Harald Beyer, Bergen 1928.

Aslak Bolts jordebok, utgitt ved Jon Gunnar Jørgensen, Oslo 1997.

Diplomatarium Norvegicum, bd. I-XXIII, Christiania/Oslo 1847-2011.

Erik Munks forsvarsskrifter: skrevne fra hans Fængsel paa Dragsholm, utgitt ved Ludvik Daae, Kristiania 1876.

Kirkeordinansen 1537/39, utgitt ved Martin Schwarz Lausten, København 1989.

Norske Herredags-Dombøger Første Række (1578-1604), bd. IV: *Dombog for 1597* ved E. A. Thomle, Christiania 1895.

Norske Rigs-Registranter: tildeels i Uddrag, bd. I-III, Christiania 1861-65.

Samling af Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter, København 1856-1858.

NETTLENKER

Aanderaa, Dag, 1990: *Telebondens ære og kongens makt*, tilgjengelig fra <http://hjordalhistorielag.no/innhold1/bondeopproer.pdf> [28.2.17].

Bagge, Povl, 1979-84: «Evert Bild», i *DBL*, tilgjengelig fra http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Rigsr%C3%A5d/Evert_Bild [27.2.17].

Berg, Bjørn Ivar, 13.2.2009: «Hans Glaser», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Hans_Glaser [28.2.17].

Beyer, Absalon Pedersson, u.å. *Oration om M: Geble*, tilgjengelig fra <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/beyer/oration.txt> [27.2.17].

Bratberg, Terje, 13.2.2009: «Christoffer Valkendorf», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Christoffer_Valkendorf [27.3.17].

Bricka, Carl Frederik (red.), u.å.: «Peder Skram», *DBL*, tilgjengelig fra <http://runeberg.org/dbl/16/0090.html> [14.4.17].

Bricka, Carl Frederik (red.), u.å.: «Stig Bagge», *DBL*, tilgjengelig fra <http://runeberg.org/dbl/1/0435.html> [28.2.17].

Bruun, Henry, 1979-84: «Ludvig Munk», i *DBL*, tilgjengelig fra http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Statholder/Ludvig_Munk [1.3.17].

Colding, Poul, 1933-34: «Erik Urup», i *DBL*, tilgjengelig fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=298759> [25.2.17].

Danielsen, Rolf, 13.2.2009: «Enno Brandrøk», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Enno_Brandr%C3%B8k [10.4.17].

Dybdahl, Audun, 13.2.2009: «Christoffer Trondsson Rustung», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christoffer_Trondsson_Rustung [9.4.17].

Fossen, Anders Bjarne, 13.2.2009: «Gjeble Pederssøn», *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Gjeble_Pederss%C3%B8n [27.2.17].

Lysaker, Trygve, 13.2.2009: «Hans Gaas», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Hans_Gaas [27.2.17].

Mardal, Magnus A.; Opsahl, Erik: 31.1.17 (siste oppdatering): «Erik Rosenkrantz», i *SNL*, tilgjengelig fra: https://snl.no/Erik_Ottesen_Rosenkrantz [5.5.17].

Njåstad, Magne, 13.2.2009: «Erik Munk», i *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Erik_Munk [11.4.2017].

Njåstad, Magne, 13.2.2009: «Ludvig Munk», *NBL*, tilgjengelig fra https://nbl.snl.no/Ludvig_Munk [28.2.17].

Opsahl, Erik, 13.2.2009: «Nils Henriksson», *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Nils_Henriksson [19.4.17].

Rian, Øystein, 13.2.2009: «Christian 3», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christian_3 [14.5.17].

Rian, Øystein, 13.2.2009: «Christen Munk», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Christen_Munk [25.2.17].

Rian, Øystein, 13.2.2009: «Frederik 2», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Frederik_2 [27.2.17].

Sandberg, Per-Øyvind, 13.2.2009: «Gørvel Fadersdatter», i *NBL*, tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/G%C3%B8rvel_Fadersdatter [10.5.2017].

